

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΥΜΒΟΛΕΣ

Τόμος **A**: ΑΤΤΙΚΗ

ΚΣΤ' και Β' Εφορείες Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων

ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΥΚΛΑΔΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

**ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ
ΣΥΜΒΟΛΕΣ**

ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΥΚΛΑΔΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

ΧΟΡΗΓΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ: Κοινοφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση

Απαγορεύεται η εν όλω ή εν μέρει ανατύπωση, αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή των κειμένων και των φωτογραφιών του βιβλίου χωρίς την έγγραφη άδεια εκάστου συγγραφέα και του Ίδρυματος Νικολάου & Ντόλλης Γουλιανδρή - Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης.

ISBN 978-618-5060-00-8 • ISBN SET 978-960-7064-99-8

© Ίδρυμα Νικολάου & Ντόλλης Γουλιανδρή - Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΥΜΒΟΛΕΣ

Τόμος Α: ΑΤΤΙΚΗ

ΚΣΤ' και Β' Εφορείες Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Μαρία Δόγκα-Τόλη

Σταυρούλα Οικονόμου

ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΥΚΛΑΔΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Αθήνα 2013

Οι διαλέξεις της ΚΣΤ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
πραγματοποιήθηκαν από τον Φεβρουάριο έως τον Απρίλιο του 2009
και της Β' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
από τον Νοέμβριο του 2009 έως τον Μάιο του 2010 στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης

Συντομογραφίες Τίτλων	6
Βραχυγραφίες	7
Πρόλογος Σάντρας Μαρινοπούλου	9
Πρόλογος Χορηγού	10
Πρόλογος Νίκου Σταμπολίδη	11

ΚΣΤ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

1	Ευτυχία Λυγκούρη-Τόλια Ο αρχαίος Πειραιάς και το Μουσείο του	15
2	Μέληψω Ι. Πωλογιώργη Τρία επιτύμβια μνημεία από τον Πειραιά	31
3	Μαρία Ραυτοπούλου Ανασκάπτοντας στην οδό Πειραιώς	47
4	Γιάννης Συρόπουλος Ανασκάπτοντας στην οδό Πειραιώς	57
5	Γιάννος Κουράγιος Ανασκαφική έρευνα τελευταίων ετών στους δήμους Βούλλας - Βουθλιαγμένης	67
6	Γιάννος Γ. Λώλος Νεώτερα πορίσματα από την εξέλιξη της πανεπιστημιακής ανασκαφής Σαλαμίνας	81
7	Florens Felten Αίγινα - Κοιλώνα: Ο προϊστορικός οικισμός και η Ακρόπολη	93
8	Μαρία Γιαννοπούλου Η πόλη και τα νεκροταφεία της Αρχαίας Τροιζήνας	105

Β' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

1	Ιωάννα Τσιριγώτη-Δρακωτού Ειδήσεις για την Αττική από τις πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες	123
2	Μαρία Πλάτωνος-Γιώτα Οι αρχαιότητες του Δήμου των αρχαίων Αχαρνών και η αποκάλυψη του θεάτρου	137
3	Θεοδώρα Γεωργουσοπούλου Το υδρευτικό σύστημα της ΒΔ Αττικής κατά τους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους	153
4	Ελένη Ασημάκου, Κυριακή Καλλιγιά Το Αδριάνειο Υδραγωγείο της Αθήνας: ένα τεχνικό έργο της αυτοκρατορικής Ρώμης στην υπηρεσία της νεότερης Αθήνας	161
5	Ελένη Ανδρίκου Ο οικισμός της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στο Κορωπί. Η κεραμική και τα άλλα κινητά ευρήματα	173
6	Ανδρέας Καπετάνιος Ο χώρος και οι άνθρωποι στην αρχαία τοπογραφία της Λαυρεωτικής	183
7	Δημήτριος Σκιλιάρντι Τάφοι και σύμβολα ισχύος από την γεωμετρική Κηφισιά	199
8	Ανθή Ντόβα Πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες δυτικά του Υμηττού	219
9	Βασιλική Σκαράκη, Μαρία Στάθη Ανασκαφικές έρευνες στην Αρτέμιδα Αττικής	235
10	Αθηνά Χατζηδημητρίου Η περιοχή των Γλυκών Νερών κατά την αρχαιότητα: πρόσφατα ευρήματα της αρχαιολογικής έρευνας	249

Συντομογραφίες τίτλων

Αρχαιολογία	Αρχαιολογία και Τέχνες
AAA	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ABME	Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος
ΑΔ	Αρχαιολογικό Δελτίο
Ακάμας	Ενημερωτικό Δελτίο του Ομίλου Ανάδειξης Μνημείων Σαλαμίνας
ΑρχΕφ	Αρχαιολογική Εφημερίς
Δωδώνη	Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
ΔΧΑΕ	Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
Ήορος	Ήορος: Ένα αρχαιογνωστικό περιοδικό
ΠΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας

AA	Archäologischer Anzeiger
ABV	Attic Black-Figure Vase-Painters
AJA	American Journal of Archaeology
AJP	American Journal of Philology
AM	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung
AntK	Antike Kunst
AntP	Antike Plastik
Antiquity	Antiquity. A Quarterly Review of Archaeology
AR	Archaeological Reports (supplement to Journal of Hellenic Studies)
ARV	Attic Red-Figure Vase-Painters
ASAtene	Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle Missioni italiane in Oriente
BCH	Bulletin de correspondance hellénique
BICS	Bulletin of the Institute of Classical Studies
BSA	The Annual of the British School at Athens
CISem	Corpus Inscriptionum Semiticarum
CJ	Classical Journal
Corpus	Corpus, Αρχαιολογία – Ιστορία των Πολιτισμών
CMS	Corpus der minoischen und mykenischen Siegel
PCPS	Proceedings of the Cambridge Philological Society
CSCA	University of California Studies in Classical Antiquity
CVA	Corpus Vasorum Antiquorum
DarSag	C. Daremberg and E. Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines
GrRomByzSt	Greek, Roman and Byzantine Studies
HarStCIPh	Harvard Studies of Classical Philology
Hesperia	The Journal of the American School of Classical Studies at Athens
IG	Inscriptiones Graecae
Jdl	Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts
JHS	Journal of Hellenic Studies
Kernos	Revue internationale et pluridisciplinaire de religion grecque antique
Klio	Beiträge zur alten Geschichte
LGPN	Lexicon of Greek Personal Names
LIMC	Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae
NumAntCl	Numismatica e antichità classiche. Quaderni ticinesi
OJA	Oxford Journal of Archaeology
ÖJh	Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts in Wien
OudhMeded	Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden
Phoenix	The Classical Association of Canada
RE	Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum
SIMA	Studies in Mediterranean Archaeology
ThesCRA	Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

Βραχυγραφίες

αι.	αιώνας/ες
βλ.	βλέπε
ε.α.	εν αποστρατεία
εικ.	εικόνα/ες
εκ.	εκατοστό/ά
Z.	ζωγράφος
κ.ά.	και άλλοι/και άλλα
κ.α.	και αλλού
κ.εξ.	και εξής
κ.λπ.	και λοιπά
ΕΑΜ	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
ΕΜ	Επιγραφικό Μουσείο
ΕΠΚΑ	Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
ΕΣΝΑ	Επιστημονική Συνάντηση ΝΑ Αττικής
λ.	λεωφόρος
μ.	μέτρο/α
ΜΓ	Μέση Γεωμετρική
ΜΕ	Μεσοελλαδική
ΜΠ	Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιά
μ.Χ.	μετά Χριστόν
οδ.	οδός
ό.π.	όπως παραπάνω
Ο.Τ.	οικοδομικό τετράγωνο
οικ.	Οικόπεδο
π.Χ.	προ Χριστού
ΠΓ	Πρώμη Γεωμετρική
ΠΕ	Πρωτοελλαδική
πίν.	πίνακας/ες
πρβλ.	παράβαλε
ΠρΓ	Πρωτογεωμετρική
σημ.	σημείωση
στρ.	στρέμμα/ατα
τ.	τόμος/οι
τ.μ.	τετραγωνικό μέτρο
ΤΝ	Τελική Νεολιθική
ΥΓ	Ύστερη Γεωμετρική
ΥΕ	Ύστεροελλαδική
ΥΠΑΙΘΠΑ	Υπουργείο Παιδείας, Θρησκευμάτων, Πολιτισμού και Αθλητισμού
υποσ.	υποσημείωση
ΦΕΚ	Φύλλο Εφημερίδος της Κυβερνήσεως
χλμ.	χιλιόμετρο/τρα
χ.τ.	χωρίς τοποέκδοση
χ.χ.	χωρίς χρονοέκδοση

Ο ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΛΑΥΡΕΩΤΙΚΗΣ

Ανδρέας Καπετάνιος
Αρχαιολόγος Β' ΕΠΚΑ

Μέσα από το κείμενο αυτό, στοχεύω να παρουσιάσω παραδείγματα που εστιάζουν σε μια διαλεκτική ανάμεσα στη μεγάλη και τη μικρή κλίμακα του χώρου, να την προσεγγίσω στον χρόνο και να ανιχνεύσω δεσμούς της με τους ανθρώπους στην ιστορία των κοινωνιών τους.

Η αρχαιολογική πράξη δρα στη μικρή κλίμακα ξεφυλλίζοντας το βιβλίο της ανασκαφής (το οποίο διαβάζεται - άπαξ) αλλιά και στην κλίμακα μιας ολόκληρης γεωγραφικής ενότητας μέσα από την τοπογραφική επιφανειακή έρευνα. Οι δύο μέθοδοι κοινό έχουν την εμπειρική σχέση με τα υλικά κατάλοιπα παρελθουσών κοινωνιών και τις διαστάσεις του χώρου.

Οι διάφορες κατηγορίες αρχαιολογικού υλικού (τέχνηρα - ανάμεσά τους οι επιγραφές και η αρχιτεκτονική - βιοαρχαιολογικά και γεωαρχαιολογικά κατάλοιπα) συνδέονται και με τις διαφορετικές κλίμακες του χρόνου: με αιώνες, αλλιά και με στιγμές, με την πορεία μιας ολόκληρης κοινωνίας σε μια στιγμή, αλλιά και με τη στιγμή ενός συγκεκριμένου προσώπου που, χάραζοντας, για παράδειγμα, το όνομά του σ' ένα βράχο, ενσωματώθηκε στους αιώνες του αρχαιολογικού παλίμψηστου¹. Αυτήν την διάσταση του χώρου επεσήμανε ο Αριστέιδης Οικονόμου το 1872, την περίοδο που ολοκληρώνονταν οι ζυμώσεις για την παραχώρηση δικαιωμάτων εκμετάλλευσης των αρχαίων *σκωριών* και *εκβολιάδων*² στο Σερπιέρι, συνοψίζοντας τις εντυπώσεις του από τα αρχαία ερείπια στη Λαυρεωτική: «*Πόλεις επί πόλεων παρέρχονται και αγροί επί αγρών. Νομίζει τις ότι η ανθρωπότης ζη μετά των χωμάτων, τα οποία σήμερον ανεγείρει, ίνα αύριον την θάψωσιν*»³.

Σ' αυτήν την κατεύθυνση, θα προσπαθήσω να σκιαγραφήσω κάποια γενικά στοιχεία για την αρχαία τοπογραφία της Λαυρεωτικής με βάση ήδη γνωστά δεδομένα και να τοποθετήσω πάνω σ' αυτά, ως σημεία στίξης, πρόσφατα ευρήματα. Τα νέα δεδομένα προέρχονται από έρευνες στο πλαίσιο σωστικών ανασκαφών και της

προσπάθειας που ξεκίνησε μέσα στο 2007 η Β' ΕΠΚΑ για μια *συστηματική* φωτογραφική και τοπογραφική τεκμηρίωση του συνόλου των αρχαιοτήτων της Λαυρεωτικής⁴. Στην ερμηνευτική προσπάθεια ένταξής τους στην αρχαία τοπογραφία θα μας βοηθήσουν ορισμένα από τα προκαταρκτικά πορίσματα της τρέχουσας μελέτης τους. Στην παρουσίαση και την ανάλυση αυτών των στοιχείων χρησιμοποιούνται ως άξονες βασικές ιδιότητες του ιστορικά διαμορφούμενου χώρου: οι *συνέχειες* και η *διαλεκτική των ενάλληλων κλιμάκων* μεγέθους.

Συνέχειες Α: Άνθρωποι και Μέταλλα

Η ιστορία κυλά με συνέχειες και τομές. Η Λαυρεωτική είναι ο ιστορικός τόπος που καθορίζεται ως το ενεργό πεδίο των συνεχειών της ανθρώπινης εργασίας. Η πάλη με τα μέταλλα μέσα και πάνω στη γη, στα βουνά, στα ακρωτήρια και την θάλασσα άφησε ανεξίτηλο το στίγμα της.

Υπάρχουν ενδείξεις εξόρυξης μεταλλεύματος κατά την Νεολιθική εποχή⁵ οι οποίες τεκμηριώνονται μαζί με στοιχεία μεταλλουργίας κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Από αυτήν την εποχή το Λαύρειο εμφανίζεται ως σημαντική πηγή μολύβδου και ίσως και αργύρου για όλο το Αιγαίο⁶. Λιγότερο γνωστό είναι ότι κατά την ίδια περίοδο υπήρξε μαζί με την Κύπρο μια από τις κύριες πηγές και ενός άλλου μετάλλου, του χαλκού, ακόμα και για την Κρήτη⁷. Ο Θορικός με το λιμάνι του αναγνωρίζεται αρχαιολογικά ως κέντρο παραγωγής αλλιά και διακίνησης μετάλλων στην προϊστορία⁸.

¹ Ο όρος «παλίμψηστο» προέρχεται από τις αρχαίες πρακτικές χρήσης των περγαμνών δερμάτων για την παραγωγή χειρογράφων. Όταν προέκυπε η ανάγκη να επαναχρησιμοποιηθούν, οι περγαμνές ψήνονταν σε φούρνους και η πρότερη γραφή σχεδόν εξαφανιζόταν. Όχι όμως τελείως. Έτσι, σήμερα, με ειδικές τεχνικές μπορούν να διαβαστούν τα επάλληλα κείμενα ενός παλίμψηστου, γραμμένα από τις γραφίδες αρκετών γραφένων, σε διάφορες χρονικές περιόδους. Κατ' αναλογία χρησιμοποιείται ο όρος στην αρχαιολογία για να δηλώσει τη συνύπαρξη στο αρχαιολογικό πεδίο -είτε πρόκειται για τη στρωματογραφία μιας ανασκαφικής τομής λίγων τετραγωνικών μέτρων, είτε για την ολότητα του τοπίου μιας γεωτοπογραφικής ενότητας πολλών τετραγωνικών χιλιομέτρων- δυσδιάκριτα επάλληλα ίχνη της ανθρώπινης παρουσίας, συμπυκνωμένα στο παρατηρήσιμο χωροχρονικό παρόν.

² Σκωρίες: υποπροϊόντα της καμίνευσης, τα οποία σώρευαν στην αρχαιότητα σε συγκεκριμένα μέρη απόθεσης. Περιείχαν μέταλλο (κυρίως μόλυβδο) εκμεταλλεύσιμο με τεχνικές μεταλλουργίας πιο αποτυχεματικές από αυτές των αρχαίων. Εκβολιάδες: φτωχό σε μέταλλο μετάλλευμα που οι αρχαίοι διάλεγαν επί τόπου και το εναπόθεταν σε σωρούς κοντά στις στοές.

³ Οικονόμου 1872, 10.

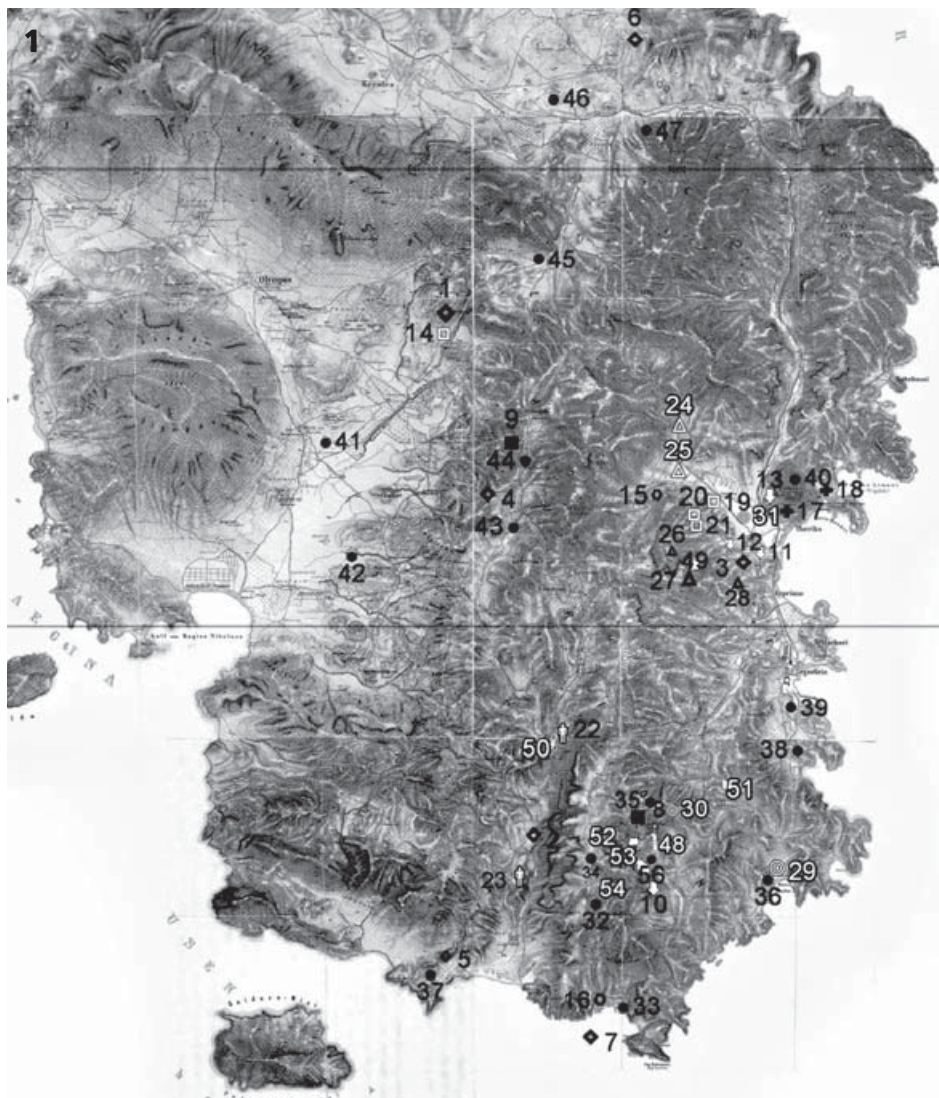
⁴ Εκτός από τον γράφοντα, συμμετείχαν κατά καιρούς οι αρχαιολόγοι Δ. Παρράς, Π. Μιχαηλίδη, Μ. Ψαρρός, Δ. Κάν, Ε. Ασημάκου, οι εργατοτεχνίτες Γ. Ανδριτσάκης, Μ Τσαγκίδης, με την τοπογραφική υποστήριξη των Ε. Πορτελιάνου και Ν. Μαστρονικόδη. Οι προσπάθειες αυτές δε θα μπορούσαν να υλοποιηθούν χωρίς την εμπιστοσύνη και ενθάρρυνση που παρείχε η κάθε φορά προϊσταμένη της Εφορείας και γι' αυτό ευχαριστώ τις κ. Ιωάννα Τσιριγώτη-Δρακωτού, Ελένη Μπάνου και Ελένη Ανδρίκου.

⁵ Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 2008, 42· Richardson 1999, 151-152.

⁶ Από την ύστερη φάση της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού φαίνεται ότι εκτοπίζει τη Σίφνο ως πηγή μολύβδου και κυριαρχεί έως τη Μυκηνναϊκή περίοδο, βλ. Gale κ.ά. 1984, 390.

⁷ Gale κ.ά. 1984, 400.

⁸ Spitaels 1983, 63· Spitaels 1976· Gale κ.ά. 1984, 402.

1-7: νέες προϊστορικές θέσεις,
8-9: παραδείγματα βάθρων όρων
κατά χώραν,
10-13: παραδείγματα όρων
χαραγμένοι στο βράχο κατά
χώραν,
15-16: παραδείγματα
δευτερογενούς επεξεργασίας
των αρχαίων μεταλλευτικών και
μεταλλουργικών καταλοίπων
κατά την ύστερη αρχαιότητα και
οικισμοί,
17-18: παραδείγματα
ακτιδογραφημάτων,
14, 19-21: αγροικίες και
αγροκτήματα,
22-23: παραδείγματα θέσεων
ανδρώνων,
24-28: συστάδες μονάδων
μεταλλουργικών εργαστηρίων,
29-31: συλλογικά κέντρα,
32-47, 56: νεκροταφεία,
48: αιμασιά,
49-55 : αναθηματικοί τοίχοι που
ελέγχουν τη ροή των χειμάρρων

1. Χάρτης της Λαυρεωτικής Χερσονήσου (Χάρτης-υπόβαθρο από E. Curtius και J.A. Kaupert, *Karten von Attika: Karten, Berlin, 1895-1903*).

Η πρόσφατη έρευνα έρχεται να προσθέσει νέες θέσεις στον χάρτη της προϊστορικής Λαυρεωτικής⁹. Σε κάποιες από αυτές υπήρχαν ενδείξεις που τις συνδέουν με τη μεταλλευτική/μεταλλουργία. Μια τέτοια περίπτωση αποκαλύφθηκε στη Μόκριζα Κερατέας κατά την παρακολούθηση από την Β' ΕΠΚΑ των εργασιών διαπλάτυνσης της οδού Αναβύσσου Κερατέας¹⁰ (εικ. 1, αρ. 1). Η επιφανειακή και η ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε έδειξαν ότι πρόκειται πιθανότατα για οικισμό ο οποίος καταλαμβάνει το ανώτερο τμήμα λόφου και, σύμφωνα με μια πρώτη αξιολόγηση της κεραμικής, χρονολογικά εκτείνεται, τουλάχιστον, εντός του πρώτου μισού της τρίτης χιλιετίας π.Χ. (Πρωτοελλαδική I-II). Θραύσματα λιθαργύρου που βρέθηκαν σε ασφαλή ανασκαφική συνάφεια τεκμηριώνουν άμεσα πρακτικές μεταλλουργικής επεξεργασίας αργυρούχου μολύβδου.

Στην κοιλάδα των Λεγραιών, κοντά στα Μεγάλα Πεύκα, εντοπίστηκε προϊστορική θέση με στοιχεία της πρώιμης εποχής του χαλκού και ίχνη μεταλλευτικής δράσης, χωρίς να είναι, προς το παρόν, εφικτό να αποδειχθεί η συγχρονία μεταξύ των δύο (εικ. 1, αρ. 2).

Σε άλλες προϊστορικές θέσεις δεν ταυτοποιήθηκαν στοιχεία μεταλλευτικής/μεταλλουργίας· πρωτοελλαδική παρουσία ανιχνεύθηκε στη θέση Καβροδόκανο Θορικού κοντά στο μεταλλουργικό εργαστήριο του Φιλοκράτους των κλασικών χρόνων (εικ. 1, αρ. 3)· κεραμική χρονολογίσιμη στην πρώιμη εποχή του χαλκού, βρέθηκε στην περιοχή Φίληρι, αμέσως δυτικά από την θεωρούμενη αρχαία αγορά της Βήσας (εικ. 1, αρ. 4)· αρκετοί μυλόλιθοι και κεραμική με χαρακτηριστικά πρωιμότερα της μυκηναϊκής περιόδου εντοπίστηκαν στη θέση γνωστού μυκηναϊκού οικισμού, στον Κοκκινόβραχο, μεταξύ Λεγραιών και

⁹ Για μία επισκόπηση των προϊστορικών θέσεων στη Λαυρεωτική και της σχετικής βιβλιογραφίας, βλ. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 2008.

¹⁰ Για μια πρώτη παρουσίαση της θέσης βλ. Παρράς 2010, 143.

2. Βραχονησίδα Αρχή: τα αρχαία φρούριο του Σουνίου όπως φαίνεται από τη βραχονησίδα. Τοίχοι και επίχωση που περιέχει προϊστορική κεραμική (Αρχείο Β' ΕΠΚΑ).

Χάρακα (εικ. 1, αρ. 5)· προϊστορική κεραμική με στοιχεία της πρωτοελλαδικής περιόδου και μυλόλιθοι βρέθηκαν σε επιφανειακή έρευνα στην θέση «Μάντρα Ρώμα», στην περιοχή «Τρέπια-Γκύρα» Κερατέας (εικ. 1, αρ. 6).

Ίχνη κτισμάτων με κεραμική της πρώιμης και μέσης εποχής του χαλκού, εντοπίστηκαν και στη μικρή βραχονησίδα Αρχή που κείται εντός του δυτικού αγκυροβοληίου του Σουνίου (εικ. 1, αρ. 7). Κατά την εποχή εκείνη, είναι πιθανόν η νησίδα να συνδεόταν με ξηρά με την απέναντι ακτή (εικ. 2)¹¹. Εκτός των προϊστορικών, η νησίδα καλύπτεται σχεδόν εξολοκλήρου από διάσπαρτα όστρακα των ιστορικών χρόνων (αρχαϊκά, κλασικά και ελληνιστικά και ίσως κάποια ρωμαϊκά αναγνωρίστηκαν επί τόπου).

Όσο για την ιστορική αρχαιότητα, η οποία θα μας απασχολήσει, κυρίως, στη συνέχεια, ο ουσιαστικός τρόπος για να προσεγγίσει κανείς την υλική βάση του οικοδομήματος της αθηναϊκής πολιτείας και ηγεμονίας είναι να περιπλανηθεί ανάμεσα στους συνεχείς σωρούς ερειπίων αρχαίων μεταλλουργικών εργαστηρίων που κείνται σε μια έκταση περί τα 45000 στρ., από το ακρωτήριο του

Σουνίου έως το Δασκαλειό και την Κακιά Θάλασσα. Σε μια συμβολική εικόνα, πρόκειται για ένα οικοδόμημα στη βάση του οποίου απλώνεται η αργυρίτις γη του Λαυρίου, πάνω του πατά ο λεγόμενος ναυτικός νόμος του Θεμιστοκλή και στην κορυφή ο Παρθενώνας.

Συνέχειες Β: Άνθρωποι και Χάρτες

Ιδιάζον χαρακτηριστικό του Λαυρεωτικού χώρου είναι ότι για τους κλασικούς και πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους διαθέτουμε αρχαίους χάρτες. Πρόκειται για τις επιγραφές των Πωλητών και των Σαλαμινίων.

Οι επιγραφές των Πωλητών, οι οποίες βρέθηκαν κατά τις ανασκαφές στην αρχαία Αγορά της Αθήνας, καταγράφουν συμβόλαια μίσθωσης των μεταλλείων της Λαυρεωτικής¹², περιγράφοντας τα σύνορά τους στον χώρο. Αναφέρουν στήλες οι οποίες σήμαιναν στο τοπίο τα μεταλλεία που εκχωρούνταν για εκμετάλλευση, και τοποθετούνταν κοντά στις εισόδους τους. Τα στοιχεία του μεταλλείου μπορεί ακόμη να σκαλίζονταν στο βράχο.

¹¹ Με δεδομένο ότι το βάθος σε μία ζώνη ακολουθεί ισοβαθείς $\leq 5\mu.$, και δεχόμενοι ένα μέσο όρο ανόδου της στάθμης της θάλασσας στην περιοχή του Αιγαίου 0,0015-0,0002 μ./έτος (Lambeck 1996· Pavlouropoulos κ.ά. 2009, 78). Δεν λαμβάνουμε υπόψη άλλες τεκτονικές δυνάμεις (βλ. για παράδειγμα Stiros κ.ά. 1992· Stiros κ.ά. 2000), οι οποίες όμως δε φαίνεται να έχουν αλλοιώσει σ'αυτήν την ακτογραμμή της Αττικής τον γενικό κανόνα. Αυτό επιβεβαιώνεται και από μελέτες των απολιθωμένων ακτογραμμών (beachrocks) οι οποίες τοποθετούν την ακτογραμμή της ΝΑ Αττικής στο Σαρωνικό, κατά την ΠΕ, περί τα -4 έως -4,5μ. (σημερινά βάθη) (Καμπούρογλου 1993, 259).

¹² Για την έκδοση των επιγραφών βλ. Crosby 1941· Crosby 1950· Crosby 1957· Langdon 1991a. Για μελέτες επί των επιγραφών αυτών ενδεικτικά βλ. Hopper 1953· Hopper 1968· Κονοφάγος 1990· Aperghis 1997-1998· Shipton 1998· Κακαβογιάννης 2005.

3. Βάση όρου κατά χώραν μπροστά στην είσοδο μεταλλευτικής στοάς στην κοιλάδα της Σούριζα. Παράδειγμα ενός τέτοιου όρου με την επιγραφή που περιλαμβάνει το όνομα του μεταλλείου, το όνομα του μεταλλευτή και το είδος του μεταλλείου: «Αρτεμισιακόν Θυμοχάρης κατέλαβε καινοτομείαν» (αρ. Κατ. Μουσείου Λαυρίου 961, Κακαβογιάννης 2005, 47-48, εικ. 7).

4. Η επιγραφή που αναφέρεται στον Τιμήσιο, χαραγμένη σε βράχο μαρμάρου στην Αγριλέζα Σουνίου (Αρχείο Β' ΕΠΚΑ).

Τέτοιες στήλες έχουν βρεθεί σε ανασκαφές ή σε επιφανειακές έρευνες. Κάποιες φορές συναντάμε μόνο την βάση με την λαξευμένη υποδοχή μέσα στην οποία τοποθετήθηκαν κάποτε κάποιες από αυτές. Τέτοιες περιπτώσεις εντοπίστηκαν, για παράδειγμα, σε είσοδο μεταλλείου κοντά σε συγκρότημα μεταλλουργικών εργαστηρίων στην κοιλάδα της Σούριζας και δίπλα σε συγκρότημα μεταλλουργικών εργαστηρίων κοντά στο Φίληρι – Δημολιάκι (εικ. 1, αρ. 8-9, εικ. 3). Όλοι οι αρχαιολόγοι, όσοι εργάστηκαν και εργάζονται στη Λαυρεωτική, αγωνίζονται να προσανατολίσουν τον επιγραφικό αυτό χάρτη και να τον απλώσουν πάνω στη γη χρησιμοποιώντας τέτοιους «όρους» (στήλες - σήματα ορίων) που ανασκάπτονται ή επιγραφές που σώζονται κατά χώραν χαραγμένες σε βράχους, προσπαθώντας να ταυτίσουν τοπωνύμια, δρόμους, κτήματα, εργαστήρια ή μεταλλεία που αναφέρονται στις επιγραφές.

Ενεπίγραφοι όροι σε στήλες, ή χαραγμένοι σε βράχους υφίστανται και για γαιοκτησίες που σχετίζονται με αγροτική παραγωγή. Έτσι η επιγραφή σε βράχο αρχαίου αγροκτήματος «[Τι]μησίω/[το] Άντιπάτρο/ [Αρισ]τομένως/ [ἔ]δαφος» πρὸς τὸν πύργ[ο]ν/ἐναπετίμψεν»¹³, διασταυρούμενη με το απόσπασμα «... Δημητριακὸν ἐν τοῖς Τιμησίου ἐν Νάππῃ, ὧι γελί : Νικίας Κυδαν : νοτό Διοκλήης

Πιθεύς, ὦνη Δήμων Ἄλγρου : ΔΔ : ...» από τις επιγραφές των Πωλητών¹⁴, βοήθησε να ταυτιστεί με σχετική ασφάλεια, το τοπωνύμιο «Νάπη» (αναφέρεται ως μέρος του Δήμου του Σουνίου) με την δυτική, τουλάχιστον, κλητύ της κοιλάδας της Αγριλέζας (εικ. 1, αρ. 10, εικ. 4). Με αντίστοιχο τρόπο έχουν τοποθετηθεί στο χάρτη εργαστήρια και μεταλλεία, όπως του Φιλοκράτη, του Κηφισόδωρου και του Θηριππίδη στον Θορικό (εικ. 1, αρ. 11-13, εικ. 5).

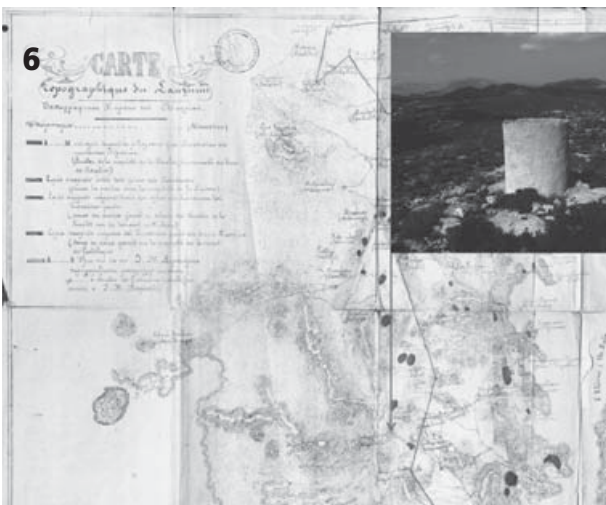
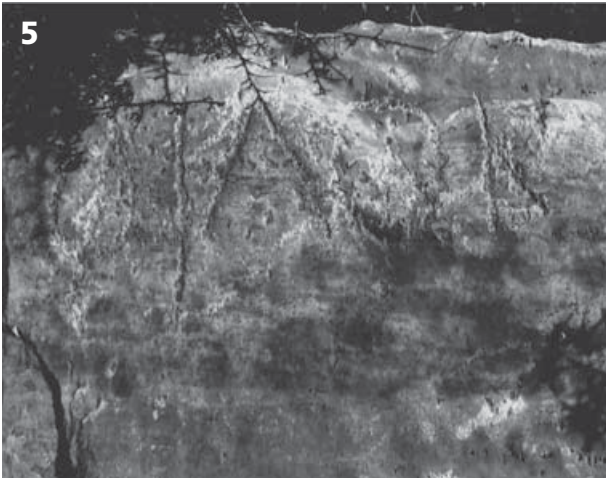
Βλέπουμε, λοιπόν, πώς αυτά τα μικρής κλίμακας χαραγμάτα σε βράχους, στήλες και άλλους λίθους, αποκαλύπτουν πτυχές της οργάνωσης του χώρου στην κλίμακα του συνόλου της Λαυρεωτικής χερσονήσου αλλιά και των επιμέρους γεωμορφολογικών – τοπογραφικών ενότητων της.

Συνέχειες Γ: Δεύτερες χρήσεις κατά την ασυνέχεια των μεταλλείων

Μια μεγάλη παύση που σηματοδοτεί τη μετάβαση από την εξόρυξη μεταλλεύματος στην επανεπεξεργασία των αρχαίων μεταλλουργικών καταλοίπων, έχει τις ρίζες της -κατά πάσα πιθανότητα- στους Ρωμαϊκούς χρόνους, ίσως

¹³ SEG 26:228· βλ. και Langdon - Watrous 1977. Για την αγροικία και τη γαιοκτησία του Τιμησίου βλ. και Watrous 1982· Wickens 1983.

¹⁴ SEG 12:100, χρονολογείται στα 367/6 π.Χ.· βλ. και Crosby 1941, 14,1.

όχι πολύ μετά την εξέγερση των δούλων γύρω στο 100 π.Χ. (βλ. πιο κάτω). Η συνέχεια της εξόρυξης, έρχεται μετά το 1875, κατά τη νεότερη εκμετάλλευση της Λαυρεωτικής γης από μεταλλευτικές εταιρείες, των οποίων, όμως, ο αρχικός τους στόχος υπήρξε η επανάκτηση της αρχαίας σκουριάς.

Η συνέχεια της χρήσης όρων για τη σήμανση μεταλλευτικών δραστηριοτήτων τεκμηριώνεται σε χάρτη που αποτυπώνει τις παραχωρήσεις στην εταιρεία του Σερπιέρι της εκμετάλλευσης των αρχαίων σκωριών και εκβολάδων και υλοποιείται στο έδαφος με χτιστές επικονιασμένες κυλινδρικές κατασκευές (εικ. 6). Οι ίδιοι όροι σημαίνουν και την αφετηρία της πρόσφατης (έως τη δεκαετία του 1970) επανάχρησης των αρχαίων μεταλλευτικών στοών και φρεάτων.

Κι άλλη συνέχεια, αφάνης διάσταση της ζωής των ανθρώπων την οποία φέρνει στο φως η αρχαιολογική έρευνα, κρύβεται στην επανακαμίνευση σκωριών και την εκμετάλλευση των εκβολάδων: συχνά, ανασκάπτονται ανάμεσα σε τοίχους, εντός τμημάτων δομημένου χώρου μεταλλουργικών συγκροτημάτων ή αγροικιών, τα κατάλοιπα εστιών, πρόχειρα διαμορφωμένων, με ίχνη έντονης καύσης. Κάποιες φορές κρύβουν θραύσματα χύτρας -που μπορεί να βοηθήσουν στη χρονολόγηση- ή μικρά κομμάτια λιθάργυρου (εικ. 1, αρ. 15, εικ. 7). Πιθανότατα πρόκειται για τα κατάλοιπα της δράσης περιπλανώμενων «ρακοσυλλεκτών» μεταλλεύματος. Κάποια εποχή, αφού τα οικοδομήματα των εργαστηριακών συμπλεγμάτων είχαν πια εγκαταλειφθεί και είχαν ήδη χάσει τμήμα τις πλίνθινες ανωδομές τους, όπως δείχνει και η ανασκαφική στρωματογραφία σε μερικές περιπτώσεις, περιπλανώμενοι συλλέκτες οποιασδήποτε μορφής αξιοποιήσιμου μεταλλεύματος (για παράδειγμα μετάλλευμα που είχε μείνει στη λάσπη των πλυντηρίων) πέρασαν μερικές μέρες ή μήνες εκκαμινεύοντας και το ελάχιστο μολύβι που μπορούσαν. Από τα λίγα χρονολογήσιμα στοιχεία, αυτή η δράση μπορεί να τοποθετηθεί στους ρωμαϊκούς χρόνους και έως την ύστερη αρχαιότητα. Αυτοί οι άνθρωποι ίσως να είχαν και μονιμότερες κατοικίες στην περιοχή. Μια τέτοια ερμηνεία έχει προταθεί από την ανασκαφέα, Όλγα Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη, για τον μικρό οικισμό που ανασκάφηκε στη δεκαετία του 1970, στον χώρο που σήμερα βρίσκεται το ξενοδοχείο Cape Sounion (εικ. 1, αρ. 16). Ένας άλλος οικισμός, της ίδιας περιόδου με κάποια μεταλλουργικά κατάλοιπα έχει εντοπιστεί στη θέση Μεσοχώρι-Κουλοχέρη (εικ. 1 αρ. 55, βλ. και συνημμένο υπόμνημα), ενώ σύγχρονά τους νεκροταφεία έχουν ανασκαφεί μερικώς κοντά στην πόλη του Λαυρίου (εικ. 1, αρ. 38, 39).

5. «ΦΙΛΟΚ» επιγραφή χαραγμένη σε βράχο δηλώνει το όριο του μεταλλουργικού εργαστηρίου του Φιλοκράτους στο Καθοδόκανο Θορικού (Αρχείο Β' ΕΠΚΑ).
6. Χάρτης με χειρόγραφες σημάνσεις που δηλώνουν τα όρια της παραχώρησης στο Σερπιέρι και τις θέσεις των αρχαίων σκωριών (Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων). Στην ένθετη φωτογραφία εικονίζεται ένας από τους «όρους Σερπιέρι».
7. Κατάλοιπα εστίας με ίχνη ισχυρής καύσης, θραύσματα λιθάργυρου, και όστρακα συνανήκοντα σε μαγειρικό σκεύος της ύστερης αρχαιότητας, κατά χώραν, πάνω σε στρώμα που σχηματίστηκε από τη διάλυση των πλίνθινων τοίχων μεταλλουργικού εργαστηρίου, στην περιοχή Μαρκάτι Θορικού (Αρχείο Β' ΕΠΚΑ).

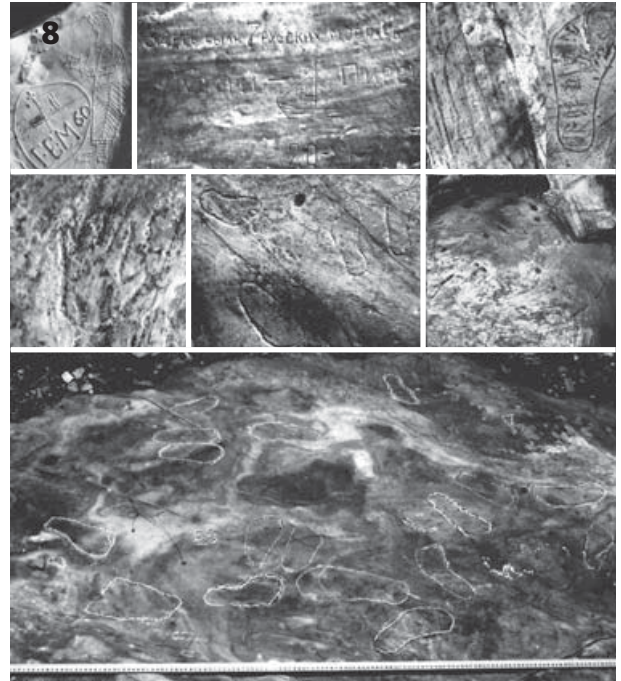
Έτσι, για να ξαναγυρίσουμε στις κλίμακες του χώρου, ένα μικρό μέρος μιας θέσης που ανασκάπτεται, όπως είναι αυτές οι εστίες, συνδέεται άμεσα με την κίνηση στο σύνολο του Λαυρεωτικού χώρου, δίνοντας του ζωή, σε μια χρονική περίοδο παρακμής των μεταλλείων. Φαίνεται, δε, πως τα αρχαιολογικά ευρήματα δίνουν ύλη στο απόσπασμα από τον Στράβωνα: «τὰ δ' ἀργυρεῖα τὰ ἐν τῇ Ἀττικῇ κατ' ἀρχὰς μὲν ἦν ἀξιόλογα, νυνὶ δ' ἐκλείπει· καὶ δὴ καὶ οἱ ἐργαζόμενοι, τῆς μεταλλείας ἀσθενῶς ὑπακουούσης, τὴν παλαιὰν ἐκβολήαδα καὶ σκωρίαν ἀνακωνεύοντες εὕρισκον ἔτι ἐξ αὐτῆς ἀποκαθαιρόμενον ἀργύριον, τῶν ἀρχαίων ἀπείρων καμινευόντων»¹⁵.

Συνέχειες Δ: Ακιδογραφήματα

Μια άλλη από τις συνέχειες που δίνει άρηκτα τους ανθρώπους με το Λαυρεωτικό τοπίο είναι τα ακιδογραφήματα (graffiti). Ντόπιοι, ταξιδιώτες, περαστικοί από τα λιμάνια και τα αγκυροβόλια της ακτής, χάραξαν το στίγμα τους στο χώρο, συχνά πάνω σε μάρμαρα αρχαίων ερειπίων, φυτεύοντας στην πέτρα έναν αιώσιο δεσμό με τον συγκεκριμένο τόπο. Βοσκοί σκάησαν την ταυτότητά τους: το όνομά τους, την ηλικία τους, την καταγωγή τους, μια γκλιτσα, ένα μαχαίρι, την ελληνική σημαία, την ομάδα τους. Ή σκάησαν την εννιάρα που έπαιζαν κάθε φορά που σμίγανε στο ίδιο μέρος. Ναυτικοί, βλέποντας από μακριά αγκυροβολημένο το καράβι τους, σχημάτισαν το όνομά τους, το πλοίο τους και το λιμάνι του, το νησί τους ή τη χώρα καταγωγής τους¹⁶.

Και στην αρχαιότητα σκάηζαν την υπογραφή τους, στους ίδιους βράχους. Εκείνα τα χρόνια, υπογραφή μπορεί να ήταν απλά το περίγραμμα του πέλματος και, σπανιότερα, της παλάμης. Για παράδειγμα, αυτό έκαναν στο Θορικό κάποιοι, ίσως δούλοι μεταλλευτές ή μεταλλουργοί, σε μια στιγμή ανάπαυλης, στη ζεστή και λεία επιφάνεια ενός ριζιμιού βράχου, στον δρόμο ανάμεσα σε κτίρια, λίγα μέτρα μπροστά από την είσοδο της μεταλλευτικής στοάς στα Δυτικά του αρχαίου θεάτρου. Αποτύπωσαν την παρουσία τους εκεί με το περίγραμμα του γυμνού τους πέλματος ή -πιθανόν- τη συντροφικότητά τους σκαλίζοντας τα περιγράμματα των δεξιών τους πελμάτων το ένα δίπλα στο άλλο. Στον ίδιο βράχο ένας κύκλος χωρισμένος σε τεταρτημόρια με τα γράμματα Α και Ρ(;) μένει μάρτυρας στον χρόνο ενός παιχνιδιού ή ενός μαθηματικού/υπολογιστικού εργαλείου.

Στην επιφάνεια ενός άλλου παρόμοιου βράχου δεκαέξι πέλματα παιδιών, εφήβων και ενηλίκων σιωπηλά

8. Ακιδογραφήματα, αρχαία και της σύγχρονης εποχής από το Θορικό και την περιοχή του Εθνικού Δρυμού Σουνίου (Αρχείο Β' ΕΠΚΑ).

δίνουν φωνή και σ' αυτούς που συνήθως απουσιάζουν ως υποκείμενα από τις επίσημες επιγραφές. Η φωνή αυτή, που μπορεί να λείει απλά «εγώ είμαι εδώ», έχει σημαντική επίπτωση στην ερμηνευτική της αρχαιολογίας αλλά και στην αντίληψη της ιστορίας: φωτίζει διαφορετικές οντότητες μέσα στις ομογενοποιημένες, συνήθως, αρχαιολογικές αναφορές σε *πληθυσμούς*, σε πολίτες, μέτοικους, δούλους. Με βάση μορφολογικά στοιχεία, τα ακιδογραφήματα που μπορούν να χρονολογηθούν εντάσσονται σε διάφορες εποχές, από τα αρχαϊκά έως τα υστεροκλασικά και ελληνιστικά χρόνια (εικ. 1, αρ. 17, 18, εικ. 8)¹⁷.

Στα παραδείγματα αυτά, η αρχαιολογική έρευνα προσθέτει στην στίξη του χώρου από τους ανθρώπους τα ίχνη εκείνων που συνήθως παραμένουν αφανείς και σιωπηλοί στις επίσημες γραπτές μαρτυρίες. Η μικρή κλίμακα της ανθρώπινης ζωής, το προσωπογραφικό ίχνος συγκεκριμένων ανθρώπων εγγράφεται ανεξίτηλα στη μακρά διάρκεια του Λαυρεωτικού τοπίου, καθώς μέσα από τα ακιδογραφήματα διαπερνά αλλά και συνδέει αιώνες και χιλιετίες.

¹⁵ Στράβων, *Γεωγραφικά* βιβλίο 9, κεφ.1, εν.23, στ. 5-11.

¹⁶ Για ναυτικά ακιδογραφήματα βλ. Τζάλλας 1998.

¹⁷ Γενικά, παρόλο που τα ακιδογραφήματα πελμάτων (*Plantae pedis*) δεν μπορούν να χρονολογηθούν άμεσα, η τυπολογία τους και ο συσχετισμός τους με επιγραφές (π.χ. στο Θορικό η επιγραφή ΚΡΕΩΝ, SEG 40:263 που χρονολογείται μεταξύ 400 και 350 π.Χ., βλ. και Mussche κ.ά. 1990, 151) τα τοποθετεί σε διάφορες περιόδους από τα αρχαϊκά χρόνια έως και τη ρωμαϊκή περίοδο. Η λειτουργία τους είναι αυτή της υπογραφής και μπορούν να συνοδεύουν από μια αναθηματική πράξη ή επιγραφή μέχρι σκωπτικά και περιπαικτικά σχόλια σεξουαλικού περιεχομένου (Ober 1981· Langdon 1985· Langdon 2004· Bain 1994).

Ενάλληλες κλίμακες: τοπίο και οργάνωση του χώρου

Οικιστικές-παραγωγικές μονάδες

Στην μεγάλη κλίμακα του τοπίου, εντάσσεται η διερεύνηση και κατανόηση της οργάνωσης των ανθρώπινων κοινωνιών στον χώρο, καθώς και των δομών της. Τα βασικά στοιχεία που συνθέτουν την οργάνωση του χώρου στο τοπίο της Λαυρεωτικής, από την κλασική έως την ύστερη ελληνοιστική, τουλάχιστον, περίοδο είναι: το οικιστικό-παραγωγικό σύστημα (το πρότυπο του Δήμου, οι αγροικίες και τα εργαστήρια, τα νεκροταφεία), το δίκτυο επικοινωνίας (δρόμοι-περάσματα και οχυρώσεις ελέγχου τους, όρμοι και αγκυροβόλια) και τα έργα διευθέτησης γεωμορφολογικών στοιχείων (αναλήμματα, διευθετήσεις κοίτης χειμάρρων και φράγματα). Τί ακριβώς εννοούμε, όμως, αναφερόμενοι σε δήμους και ποιά η σχέση τους με τους οικισμούς; Ποιά είναι η υλική δήλωση τους στο τοπίο; Με άλλα λόγια, ποιές είναι οι οικιστικές-παραγωγικές κτιστές δομές τους και πώς οργανώνονται στον χώρο;

Οι αρχαίοι δήμοι της Λαυρεωτικής, όπως μαρτυρούνται και στις επιγραφές των Πωλητών, συναπαρτίζονται από την Ανάφλυστο, τους Φρεαρτίους, τη Βήσα, την Αμφιτροπή, το Θράσυμο, το Λαύρειο, τη Μαρώνεια, τον Θορικό, το Σούνιο (με τη Νάπη και την Σκοπιά) και την Ατήνη¹⁸. Κάποια από τα ονόματα αυτά φαίνεται να είναι τοπωνύμια που προσδιορίζουν θέσεις μεταλλείων εντός

των ορίων των δήμων, όπως η Σκοπιά και η Νάπη εντός του Δήμου Σουνίου. Κάποια άλλα πιθανώς να αντιστοιχούν σε 'δορυφορικούς' οικισμούς που συναπαρτίζουν έναν δήμο, όπως έχει προταθεί για τους Φρεαρτίους ως οικιστικό πυρήνα εντός της Αναφλύστου.

Ο δήμος συντίθεται από την γη (καλλιιεργήσιμοι αγροί, χέρσες εκτάσεις, βοσκές) και τα σύνολα κτιστών μονάδων. Στις γραπτές πηγές, η γη μπορεί να προσδιορίζεται ως *αγρός*, *κήπος*, *φειλλεύς* (έκταση πετρώδους και άγονης γης) που αποτελούν μέρη ιδιοκτησιών και η *εσχατιά* (η απομακρυσμένη και χέρσα γη) που μπορεί να είναι και κοινόχρηστη. Οι όροι *χωρίον* και *εδάφη* πιθανώς αναφέρονται στο σύνολο μιας γαιοκτησίας που απαρτίζεται από την καλλιιεργήσιμη γη και τις κτιστές κατασκευές και ίσως και κάποιο χέρσο μέρος συμπληρωματικό στις βοσκές¹⁹. Ως κτιστές μονάδες νοούνται οι εγκαταστάσεις που υποστηρίζουν μια παραγωγική διαδικασία και περιλαμβάνουν και την κατοίκηση.

Με βάση έρευνες στην περιοχή του Σουνίου, ο Young²⁰ προσδιόρισε την *οικία*, την *αυλή* και τον *πύργο*²¹ ως τα υλικά κατάλοιπα που συναπαρτίζουν μια «αγροικία», τον πυρήνα δηλαδή της παραγωγικής γαιοκτησίας. Σ' αυτά μπορούμε να προσθέσουμε πιθανώς κάποια άλλα κτίσματα για αποθήκευση, το αλώνι και τον ληνό.

Αρκετές τέτοιες αγροικίες έχουν καταγραφεί στο παρελθόν στις περιοχές Σουνίου, Αγριλέζας, Λεγραινών, Θυμαριού²² (εικ. 9). Πιθανές νέες θέσεις αγροικιών έχουν εντοπισθεί στο πλαίσιο της τοπογραφικής και φωτογρα-

9. Δύο αγροικίες με τα αλώνια τους στα Λεγραινά και στην Αγριλέζα αντίστοιχα. Τα αρχαία κατάλοιπα στα δεξιά ανήκουν στην αγροικία του κτήματος του Τιμήσιου (Αρχείο Β' ΕΠΚΑ).

¹⁸ Βλ. McCredie 1966, 25· Lohmann 1993α.

¹⁹ Για μια συζήτηση των σχετικών όρων βλ. Langdon 1991β· Jones 2000.

²⁰ Young 1956α, 138.

²¹ Η ουσιαστική σχέση των πύργων με την αγροτική παραγωγή και τις αγροικίες έχει γίνει αντικείμενο ερμηνευτικής διαφωνίας (π.χ. Osborne 1985· Langdon 1991β). Σύστημα επικοινωνίας (φрукτωρίες), άμυνα και αποθήκευση-προστασία αγαθών, έλεγχος των δούλων και έδρα ένοπλης φρουράς είναι λειτουργίες που έχουν προταθεί για τους πύργους (Young 1956α· Morris - Papadopoulos 2005). Κάποιες, τουλάχιστον, από αυτές θα ήταν ενεργές ταυτόχρονα και παράλληλα στο ίδιο οικοδόμημα. Ωστόσο, παρά το ότι ένας πύργος μπορεί να είναι πολυ-λειτουργικός, δεν μπορεί να αναιρεθεί το γεγονός ότι περιλαμβάνεται, ανεξάρτητα μεγέθους και επιβλητικότητας στην κατασκευή, στην τυπική κτιστή μονάδα του αγροτικού χώρου.

²² Young 1956α· Lohmann 1989· Lohmann 1992· Lohmann 1993α· Lohmann 1993β· Lohmann 1994· Watrous 1982.

10. Συστάδες εργαστηριακών-οικιστικών συμπλεγμάτων προσανατολισμένων στη μεταλλευτική-μεταλλουργική παραγωγική διαδικασία. Αριστερά, στο Δημολιάκι Κερατέας και δεξιά, σε κλάδο της κοιλάδας της Σούριζας, στον Εθνικό Δρυμό Σουνίου (Αρχείο Β' ΕΠΚΑ).

φικής τεκμηρίωσης και των κατά καιρούς αυτοψιών και επιφανειακών ερευνών, και των σωστικών ανασκαφών: τρία κτιριακά συγκροτήματα, χωρίς τα συνήθη χαρακτηριστικά μεταλλουργικού εργαστηρίου εντοπίστηκαν στην περιοχή Θορικού-Στεφάνι-Μαρκάτι (εικ. 1, αρ. 19-21). Πιθανή αγροικία αποκαλύφθηκε και ανασκάφηκε μερικώς, κατά τις εργασίες διαπλάτυνσης της οδού Αναβύσσου – Κερατέας (εικ. 1, αρ. 14)²³.

Ωστόσο, στην Λαυρεωτική, εκτός από τις μονάδες που σχετίζονται με την αγροτική παραγωγή, υπάρχουν και αντίστοιχα κτιστά σύνολα που αναπτύσσονται με παραγωγική βάση τις μεταλλουργικές πρακτικές (εικ. 10). Πρόκειται για τα πηλυντήρια μεταλλεύματος (όπου επιτυχανόταν η αύξηση της περιεκτικότητάς του σε μέταλλο) και τα συγκροτήματα καμίνων (όπου γινόταν η τήξη του μεταλλεύματος, καθώς και η εξαγωγή και ο διαχωρισμός των μετάλλων - κυρίως μολύβδου και ασημιού, λιγότερο σιδήρου και χαλκού).

Τα πηλυντήρια, σαφώς περισσότερα, είναι αυτά που περιλαμβάνουν και χώρους διαμονής αντίστοιχους με τις οικίες. Η κτιστή μονάδα των εργαστηρίων αυτών αποτελείται από την ομβροδεξαμενή, το πηλυντήριο, τους χώρους θραύσης και κονιορτοποίησης του μεταλλεύματος, καθώς και της προετοιμασίας του για να μεταφερθεί στις καμίνους, και τα δωμάτια κατοίκησης. Σε αρκετά από τα εργαστήρια, έχουν ανασκαφεί *ανδρώνες*, δωμάτια για ομοτράπεζους άνδρες (συμπόσια)²⁴. Οι χώροι αυτοί χαρακτηρίζονται συχνά από την ύπαρξη κτιστών θρανίων περιμετρικά (κλίβες) και ερυθρού επιχρίσματος στους τοίχους τους. Χώροι με μεγάλη συγκέντρωση τέτοιων κωνι-

μάτων έχουν εντοπιστεί κατά τις εργασίες τοπογραφικής τεκμηρίωσης ανάμεσα σε κατάλοιπα εργαστηρίων, όπως για παράδειγμα στην κοιλάδα των Λεγραιών κοντά στα Μεγάλα Πεύκα (εικ. 1, αρ. 22, εικ. 11). Κατ' αντιστοιχία, ανδρώνας έχει ερευνηθεί σε συγκρότημα αγροικίας στην Παλαιά Κοπρασιά των Λεγραιών²⁵ (εικ. 1, αρ. 23).

Πύργοι κατανέμονται ανάμεσα στα συγκροτήματα των μεταλλουργικών εργαστηρίων, σε μια σχέση αντίστοιχη με αυτή πύργου και αγροκτήματος (εικ. 12)²⁶.

Σε μία περίπτωση, επιγραφή που ανασκάφηκε εντός συγκροτήματος εργαστηρίου τεκμηριώνει την συνύπαρξη και των δύο παραγωγικών δραστηριοτήτων (μεταλλουργική – μεταλλευτική και αγροτική) στο ίδιο κτιστό συγκρότημα όπως μαρτυρά όρος «*εργαστηρίου και κήπου*» σε εργαστήριο στο Καβοδόκανο Θορικού²⁷.

Οι αντιστοιχίες αυτές μεταξύ των μεταλλουργικών και των αγροτικών οικιστικών-παραγωγικών μονάδων, βοηθούν στο να κατανοήσουμε τις δομικές αρχές που διέπουν την οργάνωση του αρχαίου Λαυρεωτικού χώρου, αλλά και της Αττικής γενικότερα:

Και τα δύο είδη μονάδων αποτελούν τα κύτταρα από τα οποία δομούνται οι οικισμοί και απαρτίζονται οι Δήμοι. Μεγαλύτερες ή μικρότερες συγκεντρώσεις τους δημιουργούν συνεκτικές ή διάσπαρτες συστάδες και οικισμούς.

Γενικά στην Λαυρεωτική, το μεγαλύτερο τμήμα του κτιστού χώρου δομείται με διάσπαρτες μονάδες και, στην περίπτωση των εργαστηρίων, με συστάδες που αναπτύσσονται γραμμικά στα πρηνή, αλλά και στα επίπεδα μέρη των κοιλάδων. Ακόμα και το ανασκαμμένο σύνολο στα δυτικά του αρχαίου θεάτρου Θορικού, γνωστού ως

²³ Παρράς 2010, 143-144.

²⁴ Τσάιμου 1980.

²⁵ Lohmann 1994.

²⁶ Ανάμεσα τις πολλαπλές λειτουργίες των πύργων (βλ. υποσ. 21), στην περίπτωση της Λαυρεωτικής έχουμε σαφείς αναφορές στις πηγές για το ζήτημα της ασφάλειας των δούλων, της προστασίας τους, δηλαδή, ως περιουσιακού στοιχείου από επιδρομές (Ξενοφών, *Πόροι*, κεφ 4, εν. 43, στ.1- εν. 47, στ.5) και του ελέγχου τους με ένοπλες φρουρές (Ποσειδώνιος δια του Αθηναίου, βλ. πιο κάτω).

²⁷ Μ. Οικονομάκου, ΑΔ 46 (1991): Χρονικά Β1, 66-69.

11. Τοίχος κτιρίου μεγάλου συγκροτήματος στα Μεγάλα Πεύκα, στην κοιλάδα των Λεγραιών. Η επίχωση στο εσωτερικό του αποτελείται από υλικό αποσύνθεσης πλίνθων και εκατοντάδες θραύσματα ερυθρού κονιάματος (Αρχείο Β΄ ΕΠΚΑ).
12. Παραδείγματα πύργων: (α) ο πύργος «της βασιλοπούλλας» και (β) ο πύργος στο αγρόκτημα του Τιμψίου στην Αγία Βαρβάρα, Αγριλιέζα Σουνίου (αρχαία Νάπη Σουνίου). (γ) πύργος στην ΝΔ κλιτύ του θουνού Μιχάλη, ενταγμένος στη συνάφεια συστάδας μεταλλουργικών εργαστηρίων, πάνω από την κοιλάδα της Σούριζας. (δ) πύργος στην κορυφή του λόφου «Γκούρι Κούκι» στο Σούνιο (Αρχείο Β΄ ΕΠΚΑ).

«quartier industriel», το οποίο θεωρείται ως το πλέον κεντροβαρές και συνεκτικό παράδειγμα οικιστικής οργάνωσης στον χώρο της Λαυρεωτικής, δομείται από μια σχετικά πυκνή διάταξη συστάδων μονάδων εργαστηρίων –όπως περιγράφηκαν πιο πάνω– που αναπτύσσονται γραμμικά στο ανατολικό πρηνές της κοιλάδας του Ποταμού. Η έρευνα των τελευταίων χρόνων έδειξε ότι αντίστοιχες συστάδες κατανέμονται και στα δυτικά όρια της σύνθετης αυτής κοιλάδας²⁸, στις περιοχές Σκιτζέρι, Μαρκάτι, Στεφάνι, Καμινάδα, Καβοδόκανο²⁹ (εικ. 1, αρ. 24-28).

Οι οικονομικές πρακτικές στη σχέση τους με τη γεωμορφολογία επηρεάζουν το βαθμό συνεκτικότητας των συστάδων και των οικισμών –και κατά συνέπεια των Δήμων– που προκύπτουν, καθώς και το εάν θα είναι κεντροβαρείς, γραμμικοί ή απλά διάσπαρτοι. Η ύπαρξη καλλιέργειας γης και η κατανομή της στον χώρο έχει προφανή σχέση με την διασπορά των αγροικιών. Τα πληντήρια μεταλλεύματος, από την άλλη μεριά, συγκεντρώνονται στις εσωτερικές κοιλάδες για να μπορούν να διαχειριστούν τα νερά που ρέουν σ' αυτές. Μια προκαταρκτική παρατήρηση κατά την πρόσφατη τοπογραφική έρευνα, είναι ότι τα συμπλέγματα εργαστηρίων συγκεντρώνονται περισσότερο σε κοιλάδες με επιφανειακό, ή κοντά στην επιφάνεια,

γεωλογικό στρώμα σχιστολίθου. Η ιδιότητα του σχιστολίθου να παραμένει αδιαπερατός από το νερό, σε αντίθεση με τα ασβεστολιθικά στρώματα στα οποία το νερό χάνεται γρήγορα μέσα από ρωγμές, χάσματα και πόρους, μπορεί να δικαιολογεί μια τέτοια σχέση η οποία όμως πρέπει να ελεγχθεί και να τεκμηριωθεί περαιτέρω.

Συλλογικά κέντρα

Ανεξάρτητα από την συνεκτικότητα που παρουσιάζουν οι οικισμοί, εμφανίζονται κέντρα συλλογικής κοινωνικοοικονομικής δραστηριότητας που συνήθως αποτελούν και κέντρα του αντίστοιχου Δήμου. Τέτοια είναι τα ιερά και οι αγορές. Γνωστές αγορές είναι η των Σαλαμινίων (Λιμάνι Πασά, εικ. 1, αρ. 29), του Λευκίου κάπου στο άνω Σούνιο, κοντά στην Αγριλιέζα (εικ. 1, αρ. 30), και οι δύο στον αρχαίο Δήμο Σουνίου³⁰. Πιθανώς και το στωικό οικοδόμημα στην κοιλάδα του Ποταμού στο Θορικό (αναφέρεται και ως πιθανό ιερό της Δήμητρας, εικ. 1, αρ. 31) να εντάσσεται σε κάποιο τέτοιο κέντρο³¹. Οι επιγραφές των Σαλαμινίων παραθέτουν μια πολύ ζωντανή περιγραφή της οργάνωσης στον χώρο των παραγωγικών-οικιστικών μονάδων και του συλλογικού κέντρου³².

²⁸ Το σύστημα κοιλάδων προκύπτει από τα κύρια ρεύματα Ποτάμι και Αδάμι τα οποία συντίθενται από μικρότερα.

²⁹ Μ. Οικονομάκου, ΑΔ 46 (1991): Χρονικά Β1, 66-69· Καπετάνιος 2010α, 149-150.

³⁰ Σαηλιώρα-Οικονομάκου 2004, 51-63. Kakavogianni - Anetakis 2012, 185-202.

³¹ Kakavogianni - Anetakis 2012, 185-202.

³² Ferguson 1938· Young 1941. Βλ. και πιο κάτω στην ενότητα σχετικά με το νεκροταφείο στο Λιμάνι Πασά.

Νεκροταφεία

Το άλλη σημαντικό δομικό στοιχείο του αρχαίου Λαυρεωτικού τοπίου είναι τα νεκροταφεία. Διεσπαρμένα ανάμεσα στις συστάδες οικιστικών-παραγωγικών μονάδων, συνήθως εκατέρωθεν των αρχαίων οδών, είναι εκτεταμένα και σημαντικά. (εικ. 1, αρ. 32-47).

Τα επιτύμβια γλυπτά που έχουν σωθεί και η υψηλή αισθητική ποιότητα από αυτά, καθώς και η παρουσία ανδρικών και γυναικείων ονομάτων σ' αυτά, συνιστούν ισχυρές ενδείξεις τόσο για το υψηλό βιοτικό επίπεδο όσο και για την πιθανή μονιμότητα της κατοίκησης των πολιτών και των οικογενειών τους στην ύπαιθρο³³. Οπωσδήποτε η απάντηση δεν μπορεί να είναι καθολική. Ο τόπος που ζει, εντέλει, μια αθηναϊκή οικογένεια είναι αποτέλεσμα πολλών συγκυριών, όπως στην περίπτωση του Στρεψιάδη στις Νεφέλες του Αριστοφάνη: η αριστοκρατικής καταγωγής σύζυγός του τον αναγκάζει να εγκαταλείψει την πατρογονική αγροικία, στα κτήματά του, στην αττική ύπαιθρο και να εγκατασταθεί στο Άστυ³⁴.

Δίκτυα ενοποίησης: οδοί - δίοδοι

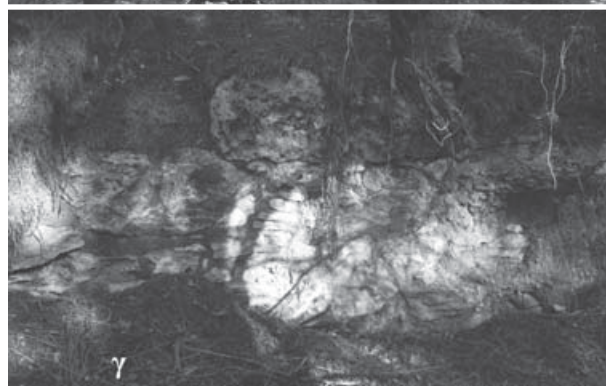
Οι οδοί αποτελούν τον δυναμικό συνεκτικό ιστό του κοινωνικά οργανωμένου χώρου ο οποίος υλοποιείται και γίνεται αντιληπτός στη μεγάλη κλίμακα του συνόλου της χερσονήσου και της Αττικής. Συνιστά δε μια από τις συνέχειες του χώρου στον χρόνο μιας και οι ίδιες γεωμορφολογικά προσδιορισμένες δίοδοι χρησιμοποιούνται μέχρι σήμερα³⁵.

Δίκτυα κατακερματισμού: τοίχοι – περιβόλοι – αναλήμματα

Η δόμηση του χώρου ολοκληρώνεται με περιβόλους ή μακρείς επιμήκεις τοίχους, τις *αιμασιές*, που ορίζουν τις οικιστικές/παραγωγικές μονάδες ή συστάδες. Τέτοιες *αιμασιές* είναι γνωστές στην Πουνταζέζα (μαρτυρείται και επιγραφικά)³⁶ και στην περιοχή του ρέματος Νικοηλιάκου, στο Λιμάνι Πασά. Πρόσφατα τεκμηριώθηκε η ύπαρξη αντίστοιχου επιμήκους τοίχου που διατρέχει κάθετα την πλαγιά του λόφου Μιχάλη έως την κορυφή του (εικ. 1, αρ. 48), χωρίζοντας μια ενότητα εργαστηρίων με πύργο στα δυτικά και ένα πιθανό αγρόκτημα με πύργο που εντοπίστηκε στο ανατολικό μισό του λόφου. Μια πρώτη ερμηνεία αυτών των περιβόλων και των τοίχων είναι ότι υλοποιούσαν τα όρια μεταξύ ιδιοκτησιών ορίων, πράγμα που αποδεικνύεται από την ύπαρξη βάσεων όρων στην άμεση συνάφειά τους. Μία άλλη, πρακτική λειτουργία τους είναι η κατανομή των παραγωγικών δράσεων (γεωργικών, κτηνοτροφικών, μεταλλουργικών-μεταλλευτικών)

στον χώρο, έτσι ώστε να είναι εφικτές παραλλήλως χωρίς η μια να εμποδίζει την άλλη. Σε αυτό το πλαίσιο, κυρίως ελέγχουν την κίνηση των ζώων, αναπόσπαστο μέρος της αγροτικής παραγωγής μιας αγροικίας³⁷.

Πολυ-λειτουργικοί είναι και κάποιοι ισχυροί τοίχοι που μπορεί να μοιάζουν ακόμα και με μνημειακού χαρα-

13. Μακρείς αναλημματικοί τοίχοι που ελέγχουν τη ροή ρευμάτων: (α) Μεγάλη Πεύκα Κερατέας, (β) κεντρικό τμήμα της κοιλάδα της Σούριζας (γ) ρεύμα Νικοηλιάκου, Άγιος Γεράσιμος, Λιμάνι Πασά (Αρχείο Β' ΕΠΚΑ).

³³ Υπάρχουν βέβαια απόψεις που επισημαίνουν ότι η επίσημη και με εντυπωσιακό επιτύμβιο μνημείο ταφή στην ύπαιθρο, δεν σημαίνει απαραίτητα και μόνιμη διαμονή εκεί αλλά απλά την επιβεβαίωση της καταγωγής και των κληρονομικών δικαιωμάτων στη γη, βλ. Jones 2000.

³⁴ Βλ. και Glotz 1989, 308-309.

³⁵ Για τις αρχαίες οδούς της Λαυρεωτικής βλ. ενδεικτικά: Young 1956β· Σαηλιώρα-Οικονομάκου 2004, 112-113. Για μια ανάλυση του οδικού δικτύου και των λειτουργικών του χαρακτηριστικών σε σχέση με την τοπογραφία και γεωμορφολογία της περιοχής των μεταλλουργικών εργαστηρίων βλ. Καπετάνιος 2010α.

³⁶ Ferguson 1938· Young 1941.

³⁷ Για μια μελέτη των λειτουργιών των τοίχων και των περιβόλων σε ένα νησιωτικό παράδειγμα στην νεότερη και σύγχρονη ιστορία, βλ. Καπετάνιος 2010β.

κτήρα τείχη. Πρόκειται για κατασκευές που διευθετούν τη ροή των υδάτων σε ορμητικούς χειμάρρους, ορίζουν, ως περίβολοι, σύνολα κτιστών μονάδων εργαστηρίων, ενώ, ταυτόχρονα, αποτελούν τους αναλημματικούς τους τοίχους. Τέτοιες κατασκευές έχουν εντοπιστεί στα Μεγάλα Πεύκα, στη Σούριζα, στο ρέμα Νικοηλιάκου και στο Στεφάνι (εικ. 13 και εικ. 1, αρ. 49-55).

Η ερμηνεία των ευρημάτων και η διαλεκτική των κλιμάκων του χώρου: ένα νεκροταφείο στο Λιμάνι Πασά

Στη δυτική πλευρά του κόλπου του Λιμανιού του Πασά, σε μικρή απόσταση από την αρχαία αγορά και την οικιστική νησίδα ύστερων ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, ανασκάφηκε μέρος ευρύτερου οργανωμένου νεκροταφείου³⁸ (εικ. 1, αρ. 36, εικ. 14-17). Ερευνήθηκαν τριανταπέντε ταφές, κάποιες από τις οποίες διακόπτον αρχιτεκτονικά λείψανα κτιρίου. Το κτίριο αυτό δεν έχει ακόμη αποκρυπτογραφηθεί ως προς τη χρήση του, ενώ η χρονολόγησή του δεν μπορεί να είναι προγενέστερη των λίγων κλασικών οστράκων που εντοπίστηκαν στην επίκωση και οπωσδήποτε προηγείται των τάφων που τέμνουν τους τοίχους του. Ο πρωιμότερος τυπολογικά τροχήλατος μελαμβαφής λύχνος που βρέθηκε σε τάφο, μπορεί να χρονολογηθεί στον ύστερο 3^ο π.Χ. αι., ενώ το υστερότερο χρονολογικά όριο της χρήσης του χώρου, δίνεται από δύο λύχνους του εργαστηρίου «ΑΡΙΣΤΩΝΟΣ» που τοποθετείται στο 100-75 π.Χ. Το μοναδικό άλλο ενεπίγραφο στοιχείο είναι ταφικός κιονίσκος με την επιγραφή «ΧΑΡΙΤΩΝ ΧΑΡΙΤΩΝΟΣ ΑΝΤΙΟΧΕΥΣ», η τυπολογία των γραμμάτων της οποίας συνηγορεί σε ύστερη χρονολόγηση. Ολιγάριθμα όστρακα, χαρακτηριστικά της κλασικής περιόδου, εμφανίζονται σποραδικά στην επίκωση του νεκροταφείου.

Το πρώτο ενδιαφέρον χαρακτηριστικό του νεκροταφείου είναι ότι αρκετοί τάφοι (εννέα με ασφάλεια και πιθανώς άλλοι τέσσερεις) σώζουν στοιχεία ενός κτιστού βαθμιδωτού βάθρου σήματος. Πρόκειται για υπέργεια –κατά την αρχαιότητα– κατασκευή, βαθμιδωτή (με τρεις τουλάχιστον βαθμίδες) που πατά πάνω σε τετράπλευρο πλαίσιο επίμηκων πηλακών. Οι βαθμίδες και πιθανότατα ολόκληρη η επιφάνεια του βάθρου ήταν επικονιασμένη. Το κονίαμα, με λείο εξωτερικό τελείωμα, δεν διατηρεί ίχνη χρώματος (εικ. 14). Κάτω από το επίπεδο θεμελίωσης του σήματος, και σε βάθος 0,50-1,5μ., συναντάμε τον λακκοειδή τάφο, σκαμμένο στο φυσικό έδαφος, καλυμμένο με αδρά κατεργασμένες πλάκες απλού ασβεστολίθου, αλλιά και μαρμάρου. Σε δύο περιπτώσεις παρουσιάζονται εμβόλιμες ταφές μεταξύ των δύο οριζώντων της θεμελίωσης του μνημείου και του τάφου. Λακκοειδείς είναι και όλοι οι υπόλοιποι τάφοι του νεκροταφείου εκτός από έναν κιβωτιόσχημο και έναν εγχυτρισμό νηπίου σε πλήρη κυψέλη.

14. Νεκροταφείο στο Λιμάνι Πασά. Η συστάδα από Β: ο κύριος τάφος της συστάδας και ο χώρος «λ». Δύο τάφοι της συστάδας πριν την πλήρη ανασκαφή τους (Αρχείο Β' ΕΠΚΑ).

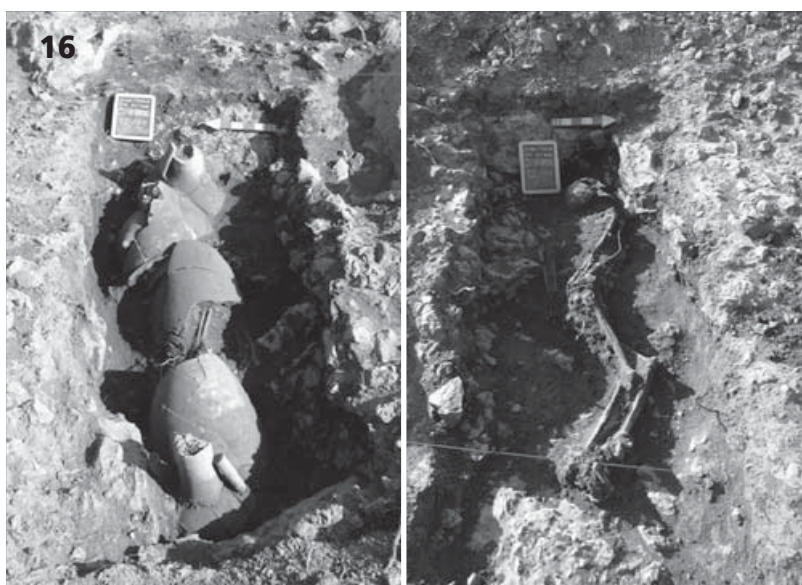
Το δεύτερο ενδιαφέρον στοιχείο γίνεται αισθητό στην κλίμακα του χώρου της ανασκαφής: η οργάνωση του νεκροταφείου παρουσιάζει έναν εμφανή δυισμό, παρά την προφανή αποσπασματικότητα της ανασκαφής. Από τη μια έχουμε μια συστάδα 13 τάφων, σε πυκνή διάταξη με τον ίδιο ακριβώς προσανατολισμό (ΝΔ-ΒΑ, εικ. 14)³⁹. Από την άλλη, τάφοι σε αραιή κατανομή, δορυφορικά της συστάδας, κυρίως στα Νότια και Ανατολικά της και τέσσερεις μονήρεις λίγο μακρύτερα στα Βόρεια, με τον ίδιο, γενικά, αλλιά όχι ταυτόσημο προσανατολισμό.

Ο δυισμός αυτός εμφανίζεται τόσο στα υπέργεια όσο και στα υπόγεια στοιχεία των ταφών:

Στην πυκνή συστάδα, πέντε από τους τάφους έσωζαν σημαντικό μέρος των υπέργειων κτιστών βάθρων, τα οποία βρίσκονταν σχεδόν σε επαφή μεταξύ τους, κι ανάμεσά τους ένας με το μεγαλύτερο, μνημειακού χαρακτήρα και καλύτερα διατηρημένο παράδειγμα (εικ. 14). Σε άλλους δύο υπήρχαν ενδείξεις υπέργειας κατασκευής. Οι νεκροί ή ήταν ακτέριστοι ή τους συνόδευε η βασική δυάδα κτερισμάτων του νεκροταφείου που είναι ο λύχνος και το

³⁸ Βλ. Καπετάνιος 2010α, 150-152.

³⁹ Στην ίδια συστάδα ανήκουν και δύο επί πλέον τάφοι με υπέργειο κτιστό βάθρο, οι οποίοι φάνηκαν στο δυτικό όριο της ανασκαφής αλλιά δεν ανασκάφηκαν.

15. Νεκροταφείο στο Λιμάνι Πασά. Αριστερά, ταφή στη συστάδα. Ο νεκρός συνοδεύεται από ένα πήλινο μυροδοχείο. Σε κύκλο τα καρφιά της νεκρικής κλίνης. Δεξιά, μεμονωμένη ταφή εκτός συστάδας, με χρυσά (Αρ. Κατ. Αρχαιολογικού Μουσείου Λαυρίου 1658, 1659, 1780) (Αρχείο Β' ΕΠΚΑ).

16. Νεκρός που θάφτηκε δεμένος πισθάγκωνα σε ρηκό όρυγμα και σκεπάστηκε με μεγάλα κομμάτια αμφορέων. Από το ύστερο Ελληνιστικό νεκροταφείο στο Λιμάνι Πασά Λαυρεωτικής (Αρχείο Β' ΕΠΚΑ).

unguentarium (μυροδοχείο), η οποία γίνεται τριάδα με την προσθήκη της σπλεγγίδας σε κάποιους τάφους (εικ. 15).

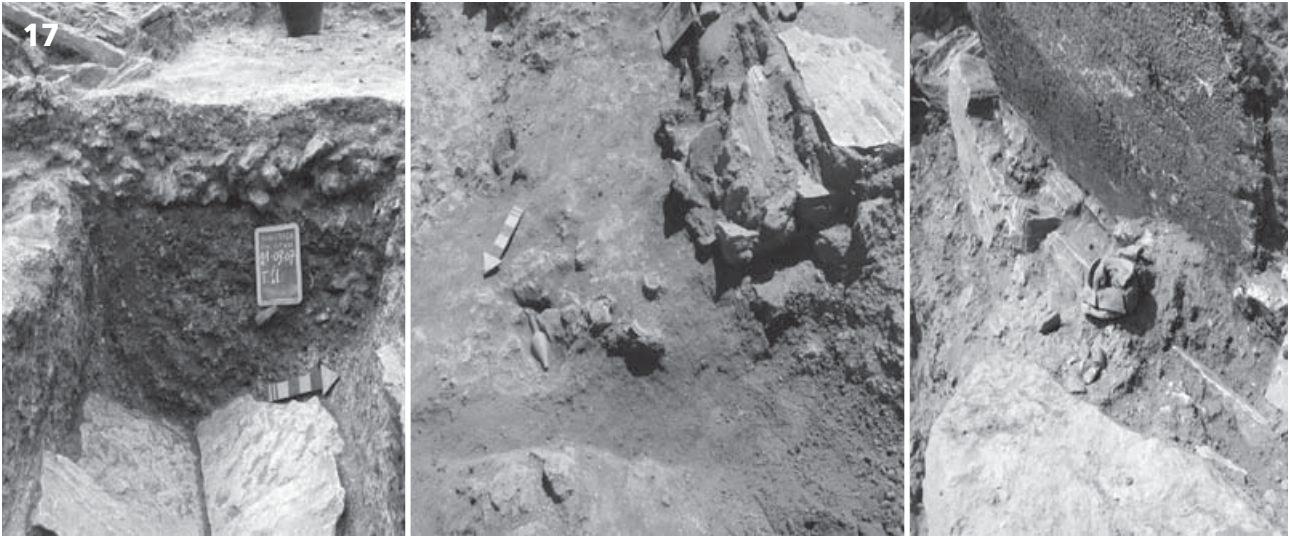
Στους υπόλοιπους 'δоруφορικούς' τάφους παρατηρούμε μια τυπολογική ποικιλία: λακκοειδείς, μία πήλινη λάρνακα, εγχυτρισμός νηπίου σε κυψέλη, όλοι κάτω από απλούς λιθοσωρούς. Ως προς τα κτερίσματα και εδώ ακτέριστοι νεκροί ή κτερισμένοι με έναν λύχνο ή με λύχνο και μυροδοχείο.

Οι μονήρεις στα Βόρεια χαρακτηρίζονται από ιδιαιτερότητες: μια ταφή σε ρηκό, διαμορφωμένο κοίλωμα βράχου, ατόμου με τα χέρια δεμένα πισθάγκωνα. Ο νεκρός βρέθηκε καλυμμένος με μεγάλα μεγέθους θραύσματα αμφορέων και λιθοσωρό (εικ. 16). Σε μίαν άλλη ταφή, εκτός από το λυχνάρι και το μυροδοχείο, ένα μαγειρικό σκεύος με πώμα ήταν τοποθετημένο στην κοιλιακή χώρα του νεκρού. Αν αποδειχθεί ότι ο σκελετός ανήκει σε γυναίκα τότε είναι πιθανόν το σκεύος να είναι εγχυτρισμός νεογνού και να υποδηλώνει θάνατο και των δύο κατά τη γέννα. Σε άλλους δύο που καλύπτονταν και

από πήλινες επίπεδες κεραμίδες, βρέθηκαν χάλκινα εργαλεία (γραφίδα ή/και αντικείμενα κοσμητικής). Οι δύο πιο απομακρυσμένοι τάφοι με ίχνη υπέργειου κτιστού βάθρου περιείχαν χρυσά κτερίσματα. Πολύ λεπτά ελάσματα χρυσού βρέθηκαν και στους δύο. Στον ένα, διαμορφωμένα σε τρίλοβα φύλλα κάλυπταν το κρανίο, ενώ ο νεκρός έφερε χρυσά ενώτια, περιδέραιο και δαχτυλίδι (εικ. 15). Στον άλλο, ο οποίος είναι και ο μόνος κιβωτιόσχημος, τα θραύσματα από τα χρυσά ελάσματα ήταν διασκορπισμένα σε όλη την εσωτερική επίκωση, ενώ ο νεκρός έφερε και χρυσό δαχτυλίδι.

Δύο ακόμα στοιχεία μπορεί να μας βοηθήσουν στην προσπάθεια ερμηνείας αυτού του διψισμού:

Α. Στην πυκνή συστάδα, και μπροστά (NA) από το μεγαλύτερο μνημειακό βάθρο, αποκαλύφθηκε ένας, αδρά τετράπλευρος, ανοιχτός χώρος. Εδώ βρέθηκαν ολόκληρα -ή σχεδόν ολόκληρα- αγγεία, (4 ανάγλυφοι σκύφοι, 3 μυροδοχεία, 2 λύχνοι), όστρακα που αντιπροσωπεύουν μεγάλα τμήματα αγγείων, καθώς και

17. Νεκροταφείο στο Λιμάνι Πασά. Ο σκόπιμα διαμορφωμένος χώρος «λ» με κατάλοιπα τελετουργιών (Αρχείο Β' ΕΠΚΑ).

ίχνη καύσεων κατά τόπους («χώρος λ» στην εικ. 17). Τα ευρήματα αυτά, ευρισκόμενα, άλλα πάνω ή κοντά στις χαμηλές βαθμίδες του βάθρου και άλλα διάσπαρτα, καλύπτονταν από στρώμα καταστροφής/κατάρρευσης με αργούς λίθους και θραύσματα κονιαμάτων. Ο χώρος παρουσιάζει σαφώς σκόπιμες διαμορφώσεις εξομάλυνσης της επιφάνειας του εδάφους, με αργούς λίθους και επίμηκες αναλημματικό θεμέλιο. Όλα αυτά τα χαρακτηριστικά προσδίδουν στον «χώρο λ» ιδιαίτερο χαρακτήρα, και τον σχετίζουν με τελετές προσφορών και 'μνημοσύων'.

Β. Δεν αποκλείεται το χτίσιμο του υπέργειου βάθρου στην πυκνή συστάδα να έγινε σε φάση αρκετά μεταγενέστερη από τις υποκείμενες ταφές. Στη σκέψη αυτή οδηγεί το γεγονός της ύπαρξης κατακόρυφα τοποθετημένης άγραφης στήλης πελεκημένου μαρμάρου, σφηνωμένης σε λιθοσωρό πάνω από τις καλυπτήριες πλάκες του λακκοειδούς και κάτω από το υπέργειο βάθρο. Σε δύο άλλες περιπτώσεις, η ύπαρξη εμβόλιμων ταφών μεταξύ λακκοειδούς και βάθρου συνηγορεί προς την ίδια ερμηνεία. Το ίδιο και το ότι ο άξονας κάποιων βάθρων αποκλίνει αισθητά από τον άξονα του υποκειμένου λακκοειδούς. Ένα τέτοιο πρόγραμμα αναμόρφωσης της δήλωσης των τάφων στο τοπίο, αντιστοιχεί με την αναδιατύπωση στον χώρο των κοινωνικών αναφορών σε συλλογικότητες από τη μεριά των συγγενών των νεκρών.

Μια αναγκαιότητα, λοιπόν, έμφασης σε συλλογικές καταβολές και συγγένειες με σαφή υπέργειο και εξωστρεφή χαρακτήρα –όπως δηλώνει η πυκνή διάταξη βάθρων και η παράλληλη απουσία ή απλότητα των λίγων κτερισμάτων– διαφοροποιείται από την διακριτότητα

ατομικότητα στον χώρο (μονήρεις τάφοι) και την εσωστρέφεια των πλούσιων κτερισμάτων.

Διευρύνοντας την κλίμακα του χώρου

Σύμφωνα με τον στόχο που θέσαμε στην αρχή, προχωρούμε στην ερμηνευτική προσπάθεια εστιάζοντας βαθμιαία σε ευρύτερη κλίμακα χώρου: από τον τάφο στη συστάδα, στο νεκροταφείο, στον οικισμό, στην τοπογραφική ενότητα των δύο γειτονικών ακρωτηρίων στη Λαυρεωτική και στην Αττική, στην Αττική και στο Αιγαίο.

Πολύ κοντά, στα Β-ΒΑ της ανασκαφής βρίσκεται συγκρότημα αρχαίας αγοράς και οικιστική νησίδα, και τα δυο σύγχρονα του νεκροταφείου (εικ. 1, αρ. 29). Τα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά του τοπίου, υποβάλλουν ως πιθανότατη θέση για δίοδο (δρόμο;) κατά την αρχαιότητα την διαδρομή στα ριζά του υψώματος, κάτω από το νεκροταφείο, όπου και ο σημερινός χωματόδρομος. Εδώ τοποθετεί και ο Young, στο χάρτη που παραθέτει, ίχνη αρχαίου δρόμου⁴⁰. Η θέση και ο προσανατολισμός των σωζόμενων βαθμιδωτών ταφικών μνημείων –με δεδομένη την, σε πολλές περιπτώσεις, ελαφρά διαφορετική διεύθυνση των υποκειμένων ταφών– ίσως να σχετίζεται με την ανάγκη θέασής τους από το σύμπλεγμα οικιστικής νησίδας-αγοράς-δρόμου.

Οι μέχρι τώρα ανασκαφικές έρευνες και οι μελέτες των περιφημων επιγραφών των Σαλαμινίων⁴¹, συνδέουν το λιμάνι του Πασά και την Πουνταζέζα με τους δύο οικιστικούς-παραγωγικούς-πλατρευτικούς πυρήνες του γένους των Σαλαμινίων: το μεν Λιμάνι του Πασά με

⁴⁰ Young 1956β, 96, fig.2.

⁴¹ Οι έρευνες αυτές αφορούν τόσο σε επιγραφικά δεδομένα (Ferguson 1938· Nilsson 1938· Humphreys 1990· Lambert 1997· Lambert 1999), όσο και σε άλλα αρχαία υλικά κατάλοιπα (Young 1941· Λιάγκουρας - Κακαβογιάννης 1976· Κακαβογιάννης 1977· Watrous 1982· Σαλιώρα-Οικονομάκου 2004, 51-72).

τον *εν κοίτη* όπου και η αγορά, την δε Πουνταζέζα με τον *επί Πορθμώ*. Πάνω σ' αυτόν τον τόπο, αναπτύχθηκαν και απλώθηκαν οι κοινωνικές δομές των δύο *κλάδων*, αρχικά, και στη συνέχεια, *γενών των Σαλαμινίων*: των «*εκ των Επταφύλων*» και των «*από Σουνίου*»⁴². Οι δομές αυτές, προερχόμενες από την εποχή πριν την μεταρρύθμιση του Κλεισθένη, διατηρήθηκαν στο πλαίσιο της νέας πολιτειακής οργάνωσης, ως παραδοσιακές κοινωνικές δομές που διαπερνούσαν τις 'νέες' δέκα φυλές, με βασικότερη έκφρασή τους συγκεκριμένες λατρείες και λατρευτικές εκδηλώσεις (κάτι σαν τα σημερινά Πανηγύρια), όπως εναργώς περιγράφεται στις επιγραφές που βρέθηκαν στην αρχαία αγορά της Αθήνας. Μέσω αυτών των επιγραφών, που χρονολογούνται στα μέσα του 4^{ου} και στα μέσα του 3^{ου} π.Χ. αι.⁴³, διακανονίζονται οι υποχρεώσεις και τα δικαιώματα των δύο κλάδων. Η υλική μορφή τους μπορεί να αναζητηθεί στα ιερά τους, τους κοινούς τόπους λατρείας και συνάθροισης, στις αιμασιές που ορίζουν τις ιδιοκτησίες τους και αναφέρονται στις επιγραφές, αλλιώς και στα νεκροταφεία.

Στην επιβίωση στοιχείων αυτού του κοινωνικού πλαισίου, και στα μεταγενέστερα χρόνια (2^{ος} και 1^{ος} αι. π.Χ.) θα μπορούσε να ανιχνευθεί, ίσως, και η σημασία της οργανωμένης σε συστάδες μορφής του νεκροταφείου, καθώς και ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της συστάδας με τον «*χώρο η*».

Γιατί όμως προκύπτει αυτός ο δυϊσμός που περιγράφεται πιο πάνω; Ποιά η σημασία μιας πιθανής εμφατικής επαναδιατύπωσης της υλικής δήλωσης της συλλογικότητας, όπως διαφάνηκε από την ανάλυση των ανασκαφικών δεδομένων, μέσω της κατασκευής των υπέργειων κτιστών βάθρων σε χρόνο μεταγενέστερο των αρχικών ταφών;

Η εποχή αυτή είναι περίοδος αναστατώσεων και αναδιάρθρωσης των οικονομικών δυνάμεων τόσο στην Λαυρεωτική, όσο και στην Αττική. Όπως παραδίδει ο Ποσειδώνιος μέσω του Αθήναιου⁴⁴, οι δεκάδες χιλιάδες των δούλων που δούλευαν στα μεταλλεία, εξεγέρθηκαν και αφού σκότωσαν τους άνδρες των επί τόπου φρουρών, κατέλαβαν το φρούριο του Σουνίου και από εκεί «*ἐπὶ πολλὸν χρόνον*» ηλεητοῦσαν την Αττική⁴⁵. Η εξέγερση αυτή, χρονολογείται μεταξύ 104 π.Χ. και 100 π.Χ. και οι συνέπειές της, τόσο στην μεταλλευτική-μεταλλουργική και αγροτική παραγωγή πρέπει να κράτησαν έως και την

πρώτη δεκαετία του 1^{ου} αι. π.Χ.⁴⁶. Παράλληλα, ο προσανατολισμός της Αθηναϊκής οικονομίας άλλαξε καθώς η υπό αθηναϊκή διοίκηση Δήλος γίνεται σημαντικότερο εμπορικό κέντρο. Αξιώματα στην Δήλο που ανατίθενται σε Αθηναίους πολίτες, αποφέρουν πλούτο στους ίδιους. Ανάμεσά τους αναφέρεται και ένας Σουნიέας⁴⁷. Σε έναν τέτοιο ιστορικό περίγυρο η επαναδιαπραγμάτευση των σχέσεων εξουσίας και η αναδιατύπωση των σχετικών ιδεολογημάτων μεταξύ κυριαρχικών κοινωνικών ομάδων είναι συνεχής. Δεν είναι τυχαίο το ότι για την ίδια εποχή (103-97 π.Χ.) έχει προταθεί από κάποιους μελετητές η ύπαρξη έντονης πολιτικής αναταραχής με αιχμή μία εξέγερση ολιγαρχικών⁴⁸.

Τόσο λοιπόν οι 'νέες' μορφές πλουτισμού, όσο και οι έντονες πολιτικές και κοινωνικές διαδικασίες, καθώς και η κεντρικότητα της Λαυρεωτικής στα ιστορικά δράματα, βρίσκονται, ίσως, πίσω από τη σύνταξη της υλικής μαρτυρίας του νεκροταφείου στο Λιμάνι Πασά. Επί πλέον, τα κτιστά επικονιαμένα βάθρα μπορεί να υπήρξαν η απάντηση στην απαγόρευση των πολυτελών επιτύμβιων αναγλύφων από τον Δημήτριο Φαληρέα⁴⁹. Άλλωστε και ο «*χώρος η*» επανεισάγει το ζήτημα των επιταφίων μνημοσύνων και νεκρικών τελετών, οι οποίες έχει προταθεί από μελετητές ότι είχαν αποκτήσει άλλο νόημα και διεξάγονταν εκτός νεκροταφείου⁵⁰.

Προς το παρόν, εκείνο που μπορούμε να πούμε είναι ότι μαρτυρείται μία υλική έμφαση σε κοινωνικούς δεσμούς η οποία δεν συνδέεται, τουλάχιστον άμεσα, με τον πλούτο, αλλά με μια δήλωση στην τοπογραφία του κοινωνικού χώρου (συστάδα, σήμα, χώρος η, οπτική επαφή με το δρόμο και την Αγορά) που μπορεί να σχετίζεται άμεσα με 'παραδοσιακούς δεσμούς' κοινωνικών δομών όπως είναι οι οικογένειες ή και τα γένη. Το συντακτικό του χώρου του νεκροταφείου μπορεί, λοιπόν, να ερμηνευθεί αντίστροφα απ' ό,τι γίνεται συνήθως, θέτοντας την έμφαση όχι στο εσωτερικό του τάφου (κτηρίσματα), αλλά στην οργάνωση και τη σήμανση των τάφων στον χώρο. Ο δομικός δυϊσμός που αναδύεται μέσα από αυτήν την ανάλυση, μπορεί να μη μας πληροφορεί για το αν ο πλούτος ή οι κοινωνικοί δεσμοί αποτελούν την νομιμοποιητική δύναμη της κυρίαρχης ομάδας στην κοινωνία των ζωντανών, σηματοδοτεί όμως, πιστεύω, μια υποκείμενη ή και επικείμενη αντίθεση και αντιπαράθεση μεταξύ των δύο.

⁴² Για την εξέλιξη αυτή σε γένη προερχόμενα από κλάδους γένους, βλ. Ferguson 1938, 14 και Humphreys 1990, 247.

⁴³ Ferguson 1938, ιδ. 12-13.

⁴⁴ «καὶ αἱ πολλὰ δ' αὐτὰ Ἀττικαὶ μυριάδες τῶν οἰκετῶν δεδεμένοι εἰργάζοντο τὰ μέταλλα· Ποσειδώνιος γοῦν, ... καὶ ἀποστάντας φησὶν αὐτοὺς καταφρονεῖσαι μὲν τοὺς ἐπὶ τῶν μετάλλων φύλακας, καταλαβέσθαι δὲ τὴν ἐπὶ Σουνίῳ ἀκρόπολιν καὶ ἐπὶ πολλὸν χρόνον πορθῆσαι τὴν Ἀττικὴν, οὗτος δ' ἦν ὁ καιρὸς ὅτε καὶ ἐν Σικελίᾳ ἡ δευτέρα τῶν δούλων ἐπανάστασις ἐγένετο» (Αθήναιος, βιβλ. 6, εν.104, στ. 7 ἕως 15).

⁴⁵ Οι πρόχειρες επισκευές και μετατροπές που έχουν παρατηρηθεί στα κτίρια εντός του φρουρίου στο Σούνιο, μετά την αποκάλυψή τους από τη φωτιά του 1993, συνηγορούν στη μαρτυρία του Ποσειδωνίου.

⁴⁶ Για την κριτική στην αρχική χρονολόγηση από τον ίδιο τον Ποσειδώνιο (104 π.Χ.) και τις διάφορες απόψεις των σύγχρονων μελετητών βλ. Tracy 1979, 232-234.

⁴⁷ Πρόκειται για τον Θεόδοτο, ο οποίος αναφέρεται ως ιερέας των Συριακών θεοτήτων στη Δήλο το 112-113 π.Χ., Ιερέας της Αφροδίτης και Επιμηλητής του νησιού (Tracy 1979, 230).

⁴⁸ Σχετική επιχειρηματολογία ανέπτυξε ο Ferguson 1904. Για αντίθετες απόψεις και κριτική στον Ferguson βλ. Tracy 1979.

⁴⁹ Humphreys 1980, 121.

⁵⁰ Humphreys 1980, 121-122.

Επίλογος

Η θεμελιώδης σύνθεση μεταξύ της συνέχειας και των τωμών γίνεται αισθητή κατά την πράξη της αρχαιολογικής έρευνας, όπου μια καθαρά παροντική, εμπειρική μέθοδος εξέτασης της ύλης (υλικά κατάλοιπα) καλείται να διεισδύσει στον χρόνο, και μάλιστα στο απώτερο παρελθόν. Ο χώρος είναι εκείνος που επιτρέπει σε αυτή την ερμηνευτι-

κή της ύλης να διαλεχθεί με την ιστορία του ανθρώπου. Σ' αυτήν την τριάδα (χρόνος - χώρος - άνθρωπος) η διαλεκτική των διαφορετικών κλιμάκων ανάληψης και σύνθεσης, από το σκάμμα στο τοπίο και από τη στιγμή στους αιώνες, ενσκήπτει με τη συνέπεια συστηματικής μεθόδου. Κι ίσως πουθενά δεν προκύπτει τόσο αβίαστα, όσο ανάμεσα στις αρχαιότητες της Λαυρεωτικής γης.

Βιβλιογραφία

Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη Ο. 2008: «Βίος και πολιτισμός στην Λαυρεωτική κατά τους προϊστορικούς χρόνους», στο *Πρακτικά Θ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής*, (Λαύριο Αττικής, 13-16 Απριλίου 2000), Καλύβια, 37-48.

Κακαβογιάννης Ε. 1977: «Σουνιακά, Λαυρεωτικά», *ΑΔ* 32, 182-217.

Κακαβογιάννης Ε. 2005: *Μετάλλα Εργάσιμα Συγκεχωρημένα: η οργάνωση της εκμετάλλευσης του ορυκτού πλούτου της Λαυρεωτικής από την Αθηναϊκή Δημοκρατία*, Δημοσιεύματα Αρχαιολογικού Δελτίου αρ. 90, Αθήνα.

Καμπούρογλου Ευ. 1993: «Οι απολιθωμένες ακτογραμμές (beachrocks) Αγίου Νικολάου Αναβύσσου & Λαγονησίου. Η σημασία τους στη γεωμορφολογική εξέλιξη της περιοχής κατά το ολόκαινο», στο *Πρακτικά Δ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής (Καλύβια Θορικού 1992)*, Καλύβια, 243-264.

Καπετάνιος Α. 2010α: «Λαυρεωτική: αρχαία τοπογραφία και νέες αρχαιολογικές έρευνες (II)», στο *Πρακτικά ΙΓ' ΕΣΝΑ*, 149-162.

Καπετάνιος Α. 2010β: «Χώρος και χρόνος στη Δυτική Ικαρία: διαδικασίες μετάβασης και μετασχηματισμού», στο *Πρακτικά Α' αρχαιολογικού συνεδρίου Ικαρίας. Η αρχαιολογική σκαπάνη στην Ικαρία: εβδομήντα χρόνια ανασκαφικής έρευνας και μελλοντικές προοπτικές (Ικαρία, 1-5 Σεπτεμβρίου 2006)*, Αθήνα, 231-249.

Κονοφάγος Κ. 1990: *Το αρχαίο Λαύριο*, Αθήνα.

Λιάγκουρας Α. – Κακαβογιάννης Ε. 1976: «Ευρήματα Λαυρεωτικής», *ΑΑΑ* 9, 24-44.

Οικονόμου Α. 1872: *Λαύριον*, Αθήνα.

Παρράς Δ. 2010: «Λαυρεωτική: αρχαία τοπογραφία και νέες αρχαιολογικές έρευνες (I)», στο *Πρακτικά ΙΓ' ΕΣΝΑ*, 141-147.

Πρακτικά ΙΓ' ΕΣΝΑ: Α. Χατζηδημητρίου, Ε. Βρεττού, Ε. Παπαθωμά, Ι. Μουτάφη (επιμ.), *Νέα ευρήματα από το μυκηναϊκό νεκροταφείο στο Φούρεσι του δήμου Γλυκών Νερών. Πρακτικά ΙΓ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής*, (Παλαιά 29-31/10 & 1-2/11/2008), Καλύβια Θορικού 2010.

Σαηλιώρα-Οικονομάκου Μ. 2004: *Ο αρχαίος Δήμος του Σουνίου: Ιστορική και τοπογραφική επισκόπηση*, Κορωπί.

Τζάλας Η.-Θ. 1998: «Ναυτικά ακιδογραφήματα στη Λαυρεωτική», στο *Πρακτικά της Ζ' Επιστημονικής Συνάντησης*

ΝΑ Αττικής, (Κορωπί 19-22/10/1995), Κορωπί, 425.

Τσάιμου Γ.Κ. 1980: «Ο ανδρώνας του πλυντηρίου Σίμου στη Σούρεζα της Λαυρεωτικής», *ΑΑΑ*, 15-23.

Aperghis G.G. 1997-1998: "A reassessment of the Laurion mining lease records", *BICS* 42, 1-20.

Bain D. 1994: "Bo.tiades ó πρωκτός: An Abusive Graf-fito from Thorikos", *ZPE* 104, 33-35.

Crosby M. 1941: "Greek inscriptions: a *poletai* record of the year 367/6", *Hesperia* 10, 13-40.

Crosby M. 1950: "The Leases of the Laureion Mines", *Hesperia* 19, 284-285.

Crosby M. 1957: "More Fragments of Mining Leases from the Athenian Agora", *Hesperia* 26, 1-23.

Ferguson W.S. 1904: "The Oligarchic Revolution at Athens of the Year 103/2 B.C.", *Klio* 4, 1-17.

Ferguson W.S. 1938: "The Salaminioi of Heptaphylai and Sounion", *Hesperia* 7, 1-74.

Gale N.H. – Stos-Gale Z.A. – Davis J. L. 1984: "The Provenance of Lead Used at Ayia Irini, Keos", *Hesperia* 53.4, 389-406.

Glotz G. 1989: *Η Ελληνική «Πόλις»*, Αθήνα.

Hopper R.J. 1953: "The Attic silver mines in the fourth century BC", *BSA* 48, 200-254.

Hopper R.J. 1968: "The Laurion mines: a reconsideration", *BSA* 63, 293-326.

Humphreys S.C. 1980: "Family tombs and tomb cult in ancient Athens: tradition or traditionalism?", *JHS* 100, 96-126.

Humphreys S.C. 1990: "Phrateres in Alopeke, and the Salaminioi", *ZPE* 83, 243-248.

Jones N.F. 2000: "Epigraphic evidence for farmstead residence in Attica", *ZPE* 133, 75-90.

Kakavogianni O. – Anetakis M. 2012: «Les agoras commerciales des dèmes antiques de la Mésogée et de la région du Laurion», στο V. Chankowski, P. Karvonis (επιμ.), *Tout vendre, tout acheter. Structures et équipements des marchés antiques*, co-édition École Française d'Athènes-Ausonius, Scripta Varia 42, 185-202.

Lambeck K. 1996: "Sea-level changes and shoreline evolution in Aegean Greece since Upper Palaeolithic time", *Antiquity* 70, 588-611.

- Lambert S.D. 1997:** "The Attic genos Salaminioi and the island of Salamis", *ZPE* 119, 85-106.
- Lambert S.D. 1999:** "IG II2 2345, Thiasoi of Herakles and the Salaminioi again", *ZPE* 125, 93-130.
- Langdon M.K. 1985:** "Hymettiana 1", *Hesperia* 54.3, 257-270.
- Langdon M.K. 1991α:** "Poletai Records", στο G.V. Lalonde, *Inscriptions. The Athenian agora: results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens*; v. 19, Princeton N.J. 1991, 53-143.
- Langdon M.K. 1991β:** "On the Farm in Classical Attica", *CJ* 86.3, 209-213.
- Langdon M.K. 2004:** "Hymettiana V: A Willing Καταπύγον", *ZPE* 148, 201-206.
- Langdon M.K. – Watrous L.V. 1977:** "The Farm of Timesios: Rock-Cut Inscriptions in South Attica", *Hesperia* 46, 162-177.
- Lohmann H. 1989:** «Αγρόκτημα με πύργο κλασικής εποχής στην περιοχή Θυμάρι Παλαιάς Φώκαιας», *AAA* 22, 189-195.
- Lohmann H. 1992:** "Agriculture and country life in classical Attica", στο *Agriculture in ancient Greece. Proceedings of the Seventh International Symposium at the Swedish Institute at Athens, (16 - 17 May, 1990)*, Stockholm, 29-57.
- Lohmann H. 1993α:** "Atene, Ατίνη", *Forschungen zu Siedlungs- und Wirtschaftsstruktur des klassischen Attika*, Böhlau, Köln.
- Lohmann H. 1993β:** "Ein Turmgehöft klassischer Zeit in Thimari (Attika)", *AM* 108, 101-149.
- Lohmann H. 1994:** "Ein alter Schafstall in neuem Licht. Die Ruinen von Palaia Kopraisia bei Legrena (Attika)", στο *Structures rurales et sociétés antiques. Actes du colloque de Corfou, (14 - 16 mai 1992)*, Paris, 81-132.
- McCriedie J.R. 1966:** *Fortified Military Camps of Attica*, *Hesperia Supplement XI*, Athens.
- Morris S.P. – Papadopoulos J.K. 2005:** "Greek Towers and Slaves: An Archaeology of Exploitation", *AJA* 109.2, 155-225.
- Mussche H.F. – Bingen L. – Jones J.E. – Waelkens M. 1990:** *Thorikos IX. 1977-82*, Gent.
- Nilsson M.P. 1938:** "The New Inscription of the Salaminioi", *AJP* 59.4, 385-393.
- Ober J. 1981:** "Rock-Cut Inscriptions from Mt. Hymettos", *Hesperia* 50.1, 68-77.
- Osborne R. 1985:** *Demos: the discovery of classical Attica*, Cambridge.
- Pavlopoulos K. – Evelpidou N. – Vassilopoulos A. 2009:** *Mapping Geomorphological Environments*, Berlin & Heidelberg.
- Richardson R.H. 1999:** *Craft specialisation, workshops and activity areas in the Aegean from the Neolithic to the end of the protopalatial period*, (Διδ. Διατρ.), Durham University: <http://etheses.dur.ac.uk/1995>.
- Shipton K.M.W. 1998:** "The prices of the Athenian Silver Mines", *ZPE* 120, 57-63.
- Spitaels P. 1976:** "The Early Helladic Period in mine no. 3 (Theatre sector)" στο H. Mussche κ.ά., *Thorikos 1972/1976 vol. VIII. Rapport préliminaire sur les 9e, 10e, 11e et 12e campagnes de fouilles*, Gent.
- Spitaels P. 1983:** "The Dawn of Silver Metallurgy in Greece", *Archaeology* 1994, *Illustrated London News* 271 (July), 63-64.
- Stiros S.C. – Arnold M. – Pirazzoli P.A. – Laborel J. – Laborel F. και Papageorgiou S. 1992:** "Historical coseismic uplift on Euboea Island, Greece", *Earth and Planetary Science Letters* 108, 109-117.
- Stiros S.C. – Laborel J. – Laborel-Deguen F. – Papageorgiou S. – Evin J. – Pirazzoli P.A. 2000:** "Seismic coastal uplift in a region of subsidence: Holocene raised shorelines of Samos Island, Aegean Sea, Greece", *Marine Geology*, 170, 41-58.
- Tracy S.V. 1979:** "Athens in 100 B.C.", *HarStCIPh* 83, 213-235.
- Watrous L.V. 1982:** "An Attic Farm near Laurion", στο *Studies in Attic Epigraphy, History and Topography. Presented to Eugene Vanderpool*, *Hesperia Supplement XIX*, 193-232.
- Wickens J.M. 1983:** "Deinias' Grave at Timesios' Farm", *Hesperia* 52.1, 96-99.
- Young J.H. 1941:** "Studies in South Attica: The Salaminioi at Porthmos", *Hesperia* 10, 163-191.
- Young J.H. 1956α:** "Studies in South Attica: Country Estates at Sounion", *Hesperia* 25.2, 122-146.
- Young J.H. 1956β:** "Greek Roads in South Attica", *Antiquity* 30, 94-98.

**ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ
ΣΥΜΒΟΛΕΣ**

ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΥΚΛΑΔΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης
Νεοφύτου Δούκα 4
106 74 Αθήνα

Museum of Cycladic Art
4, Neofytou Douka street
Athens 106 74 - Greece

www.cycladic.gr